РИСКОВИ КРИМИНОГЕННИ И ВИКТИМОГЕННИ ФАКТОРИ ПРИ ДЕЦАТА

ИЗСЛЕДВАНЕ НА СОЦИОЛОГИЧЕСКИТЕ, КРИМИНОЛОГИЧНИТЕ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИТЕ ОСОБЕНОСТИ НА РИСКОВЕТЕ
ИЗСЛЕДВАНЕ НА СЪДЕБНАТА ПРАКТИКА ПО РАЗПОЗНАВАНЕ, ОЦЕНКА И УПРАВЛЕНИЕ НА РИСКОВЕТЕ

Авторски колектив:

Д-р Ива Пушкарова

Д-р Георги Петрунов

Георги Кирилов

Изследователски екип:

Д-р Ива Пушкарова

Д-р Георги Петрунов

Георги Кирилов

Деана Димова

Иван Иванов

Деан Паскалев

Адриана Стоичкова

Надежда Малинова

Външни супервизори:

Доц. Павлина Петкова, дпмн

Елена Йончева

Рецензенти:

Доц. Нели Петрова-Димитрова

Доц. Владимир Велинов, дм

София, 2009-2010 г.

СЪДЪРЖАНИЕ:

ВЪВЕДЕНИЕ **1**

I. Престъпленията на децата и срещу децата **3**

1. Динамика и структура на престъпността с извършител дете 3

2. Динамика и структура на противообществените прояви на децата 5

3. Динамика и структура на престъпленията с пострадало дете. Основни фактори за превръщане на децата в жертви 7

II. Понятие за рисков фактор **10**

III. Видове рискови фактори **12**

1. Класификации 12

2. Рискови фактори според произхода им: макросоциални, микросоциални и индивидуални 13

3. Рискови фактори според значението им за поведенческите отклонения при децата 39

4. Типични съвкупности от рискове 41

IV. Действие на рисковете **42**

V. Съдебни практики по разпознаване и управление на криминогенните рискове **48**

ЗАКЛЮЧЕНИЕ **57**

ПРИЛОЖЕНИЕ 1: Данни от изследване на деца с отклонения в поведението, спрямо които е приложена възпитателна мярка настаняване в СПИ/ВУИ, 2009 г. i

ПРИЛОЖЕНИЕ 2: Стратегии на родителстване vi

ПРИЛОЖЕНИЕ 3: Норма и отклонение. Терминологични бележки viii

Използвана литература xi

ИЗПОЛЗВАНИ СЪКРАЩЕНИЯ	
ВУИ	Възпитателно училище-интернат
ДАЗД	Държавната агенция за закрила на детето
ДПС	Детска педагогическа стая
ЗБППМН	Закон за борба с противообществения прояви на малолетни и непълнолетни
ЗЗД	Закон за закрила на детето
МКБППМН	Местна комисия за борба с противообществения прояви на малолетни и непълнолетни
НК	Наказателен кодекс
НПК	Наказателен процесуален кодекс
НСИ	Национален статистически институт
СПИ	Социално-педагогически интернат

Криминологичното, социологическото и психологичното изследване е осъществено в рамките на проект: „Единен индекс на детската престъпност”, финансиран от УНИЦЕФ-България, а изследването на съдебното разпознаване и управление на рисковете – в рамките на проект „Братчетата на Гаврош пред Темида: правосъдие в полза на детето”, финансиран от Министерството на правосъдието на Република България.

ВЪВЕДЕНИЕ

„Сееш мисъл и жънеш действие; сееш действие и жънеш навик; сееш навик и жънеш характер; сееш характер и жънеш съдба."
Текери

Престъпността е постоянен проблем за всяко общество. Когато се свързва с деца, независимо дали извършители или жертви, обществеността става особено чувствителна към него. Според едни мнения престъпността сред децата се дължи на липсата на родителски контрол, според други проблемът е в неработещата образователна система или огромното влияние на електронните медии и по-конкретно насилието, което непрекъснато залива децата от телевизионните екрани и интернет игрите. Не липсват и по-глобални изказвания, които виждат основните фактори като следствие от разрушаването на съществуващите норми и правила, живот в ценностен безпорядък и липса на морални устои в цялото общество.

Въпросът за причините, обуславящи изявата на детето като жертва или извършител на престъпление, е едновременно свръхизследван и подценяван. Изписано е много, но се знае малко, абстракцията на теоретичното заключение често не кореспондира с непосредствените потребности на реалния живот, в който растат поколения деца.

Конфликтът на детето със закона се определя от сложна съвкупност от разнообразни обстоятелства с несигурно проявление в действителността. Това са рискове, които присъстват в света и на извършителя, и на жертвата и го деформират не само чрез ограбване на обективните възможности за развитие, но и чрез изкривяване на възприятията във вътрешния свят. Обусловените от рискове процеси са едновремено обективни и субективни, външни и вътрешни, осъзнати и несъзнателни. Те определят житейския опит на детето и самоличността му, а житейският опит и степента на изградена индивидуална идентичност определят уязвимостта му на рискове от различен вид.

Тези особености трябва да бъдат отчитани при всеки съдебен процес, в който участва дете. Липсата на специализирани съдилища, непоследователното прилагане на изградените добри практики на правораздаване спрямо дете жертва или извършител, фрагментарната по структура информация относно младежката престъпност и престъпността с пострадало дете и ред други фактори понякога не позволяват на конкретни деца да бъде осигурен справедлив процес. Оттук произтича необходимостта от комплексно и дълбоко познаване на обществените явления, свързани с тези видове

престъпност, както от юридическа, така също и от криминологична, социологическа и психологична гледна точка.

Различните науки интерпретират зависимостта на детското развитие от рисковете на средата по различен начин. Биологичните теории се съсредоточават върху генетична абнормност и соматичната типология. Психологичният подход разглежда дезадаптивното поведение на детето като резултат от агресивните родителски стилове и субективните преживявания на отхвърленост и емоционална депривация (лишеност). Социологията изследва социално-културните фактори, които нарушават съответността между взискателността на обществото и готовността му да оказва подкрепа. Правният модел търси зависимостите между формалната нормативна регулация и социалнозначимото индивидуално поведение.

Настоящото изложение обединява разбиранията на различните науки, за да отговори на въпросите за същността и видовете криминогенни и виктимогенни рискове за формиране на отрицателно поведение при децата и за начините, по които тези фактори са управляеми чрез законодателната и правораздавателната политика на държавата.

Дете е всяко физическо лице, ненавършило пълнолетие. Когато то е на възраст до 14 години, е малолетно и не носи наказателна отговорност за действията си. Между навършени 14 и ненавършени 18 години детето е непълнолетно и може да носи облекчена наказателна отговорност, ако бъде съдебно установено, че е разбирало свойството и значението на извършеното и е могло да ръководи деянието си. След навършване на 16 години отговорността е по-тежка и се доближава до тази, която носят пълнолетните.

Тези възрастови граници са възприети в повечето държави с някои изключения относно малолетието: Швейцария (7), Великобритания (10), Словакия Швеция (15), много бивши съветски републики (16), Полша (17).

Малолетните и освободените от наказателна отговорност непълнолетни могат да бъдат адресати на възпитателни мерки, чиято цел е да подкрепят позитивното им развитие в посока спазване на закона и интегриране вобществото и да отстранят негативните отклонения в поведението им.

Източник: ЗЗД, НК, НПК, ЗБППМН, международни актове по правата на детето

I. Престъпленията на децата и срещу децата

„Всяко безумие има своята логика"
Шекспир

1. Динамика и структура на престъпността с извършител дете

На основата на данни от НСИ може да бъде представен относителният дял на престъпленията, извършени от деца, спрямо общия брой на регистрирани престъпления в страната (Таблица 1)[1].

ТАБЛИЦА 1	2000 г.	2001 г.	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.	2006 г.	2007 г.
Общо регистрирани престъпления	137001	135120	133984	130379	128701	124022	123264	119967
Престъпления, извършени от деца	7356	8662	8653	9607	10146	9720	8571	6978
Относителен дял (%)	5,37	6,41	6,46	7,37	7,88	7,84	6,95	5,82

За периода 2000 – 2007 г. не се наблюдава значима разлика в броя на престъпленията, извършени от деца. Докато при общия брой на регистрираните за страната престъпления от 2000 г. насам се наблюдава плавно и непрекъснато намаление, то при младежката престъпност от 2000 г. до 2004 г. се установява нарастване с пик през 2004 г. Следва това се отчита спад, който следва общата тенденция. Като относителен дял престъпленията, извършени от деца, не надхвърлят десет процента от общорегистрираните.

НСИ събира данни за:

1. *деца, водени на отчет в ДПС*. Тази рубрика включва всички, извършили престъпления или противообществени прояви през отчетната година; осъдени за престъпления от общ характер; освободени от поправителни домове, ВУИ и СПИ;
2. *деца, преминали през ДПС*. Тук се включват всички малолетни и непълнолетни лица, които:
   - са били застрашени от извършването на престъпления или противообществени прояви;
   - са извършили деяния, които не са престъпления;
   - са били жертва, тъжител или свидетел на престъпления или насилие;
   - са били под полицейска закрила;
3. деца, извършили противообществени прояви, за които са им наложени възпитателни мерки;
4. деца, извършили престъпления.

Източник: Методология на НСИ

През 2006 г. това поставя България на 28-мо място в Европа по този показател[2]. Това място не е сред водещите. България е изпреварена от държави, чието детско правосъдие се оценява като развито, сред които са например Великобритания, Франция и Германия. Това обстоятелство не е успокоително. Отчита се **нарастване на**

[1] Данните в НСИ по този показател за 2008г. все още не са обработени, поради което данните в таблицата ще бъдат за периода от 2000 до 2007 г.
2 Вж. www.rusenews.eu/news.

обществената опасност на престъпленията, на тяхната тежест и на жестокостта на извършването им, при мотиви, които изглеждат нелогични и неадекватни (завист, несъществена обида, нужда от пари за забавления) и правят извършеното трудно предвидимо.

Хладнокръвието и незначителните причини, предизвикали агресията на децата, шокират обществеността и стават обект на многобройни публични коментари[3].

Престъпления, придобили публична известност, 2006 г.
В Пловдив две 14-годишни момичета удушават своя приятелка.
В Стара Загора четирима ученици (две момчета и две момичета) садистично убиват и ограбват 88-годишен старец.
В Перник 16-годишно момче убива хладнокръвно и разфасова с касапска прецизност своя приятел.
В Благоевград абитуриент-каратист заколва с кухненски нож своя брат-близнак и майка си.
В село край Лом село три 13-годишни момчета пребиват с чукове и метални тръби 87-годишен старец.

Въпреки това, **не този вид престъпност е структуроопределящ за тази възрастова група**. Данните за видовете престъпления, извършени от малолетни и непълнолетни са представени в Таблица 2.

ТАБЛИЦА 2	2000 г.	2001 г.	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.	2006 г.	2007 г.	2008 г.
Умишлени убийства	14	10	16	14	5	2	16	14	7
Умишлено нанесени телесни повреди	203	250	229	281	265	257	278	294	266
Блудство	92	121	118	109	79	80	100	82	84
Изнасилване	71	90	79	70	26	18	26	19	14
Кражби	5267	6206	6127	6533	6742	6304	5883	4624	3907
Грабежи	433	546	559	698	775	635	401	360	237
Противозаконно отнемане на МПС	177	176	163	233	220	175	124	195	147
Престъпления, свързани с наркотици	---------	---------	---------	---------	385	379	252	232	203
Общо	*7356*	*8662*	*8653*	*9607*	*10164*	*9720*	*8571*	*6978*	*6043*

Според наличните в НСИ данни за видовете престъпления, извършени от непълнолетни, **кражбите са най-често извършваното престъпление**. За периода 2000-2008 г. те представляват около 70 процента от общия брой. Това означава, че кражбата като структороопределящо престъпление се е превърнало в тенденция за продължителен

[3] Научно изследване на потребностите, мотивите и решението в сложния процес на извършване на престъплението може да се открие в Станков, Б. 2006.

период от време. Наблюдава се дори устойчивост на съотношението спрямо другите видове престъпления.

От 2004 г. се включва наблюдение и на **престъпления, свързани с наркотици**. Причината за това е промяна в статистическата методика за наблюдение на противообществените прояви, която до момента разделя деянията с предмет наркотични вещества на две категории – противообществени прояви и престъпления – в отклонение от закона, който не дава критерий за такова разделяне. Такъв критерий не е предвиден и в статистическата методика, поради което през 2004 г., заедно с промените в ЗБППМН, двете категории са обединени в една – престъпления, свързани с наркотици, и оттам повлиява и на статистиката за следене на младежката престъпност.

Този вид престъпни деяния представлява около 3-4 процента от общия брой престъпления, извършвани от наблюдаваната възрастова група. Въпреки че делът им не е структороопределящ, те будят притеснение поради факта, че често са свързани с наркотична зависимост, която поддържа постоянна нужда от финансови средства. Осигуряването им е мотив за нарко-зависимият да извърши други престъпления, включително кражба, грабеж, телесна повреда, други престъпления с предмет наркотици и т.н. Китан Китанов (2007) от НИКК определя подрастващите като „*постоянен резерв на групата най-активните наркоразпространители, а впоследствие и млади рецидивисти*”[4]. Според него съществува трайна тенденция към разширяване на криминалния контингент от непълнолетни извършители на наркопрестъпления през последните няколко години.

2. Динамика и структура на противообществените прояви на децата

НСИ събира данни и за противообществени прояви на малолетни и непълнолетни, водени на отчет в ДПС. В годишниците му са представени само част от всички регистрирани в страната прояви, общият брой на които за периода 2000-2008 г. е 99 011. Обобщените данни са представени на Графика 1.

[4] Вж. **Китанов, К**. 2007. Криминално-психологически аспекти на социализацията на непълнолетните наркопрестъпници. В: трудове на научно-изследователския институт по криминалистика и криминология, том 28. София, стр. 48.

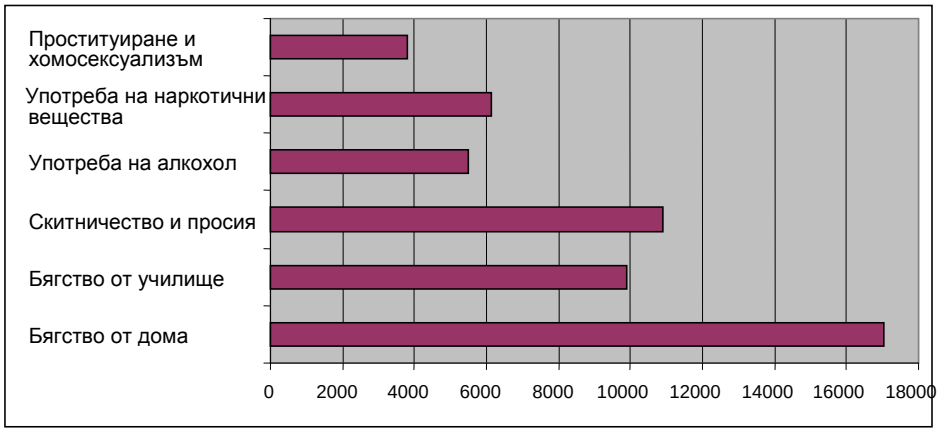

Графика 1

Най-често извършваната проява е **бягство от дома**, следвана от скитничество и просия, с относителен дял съответно 17.19 процента и 11.02 процента спрямо всички противообществени деяния, регистрирани за този период. На трето място след тях се нарежда бягството от училище (9.98 процента), после употребата на наркотични вещества (6.22 процента), употребата на алкохол (5.56 процента) и проституиране и хомосексуализъм (3.85 процента).

От представените дотук данни може да се определи динамиката на младежката престъпност и на извършените от малолетни и непълнолетни противообществени деяния за периода 2000-2008 г. (Графика 2).

Графика 2

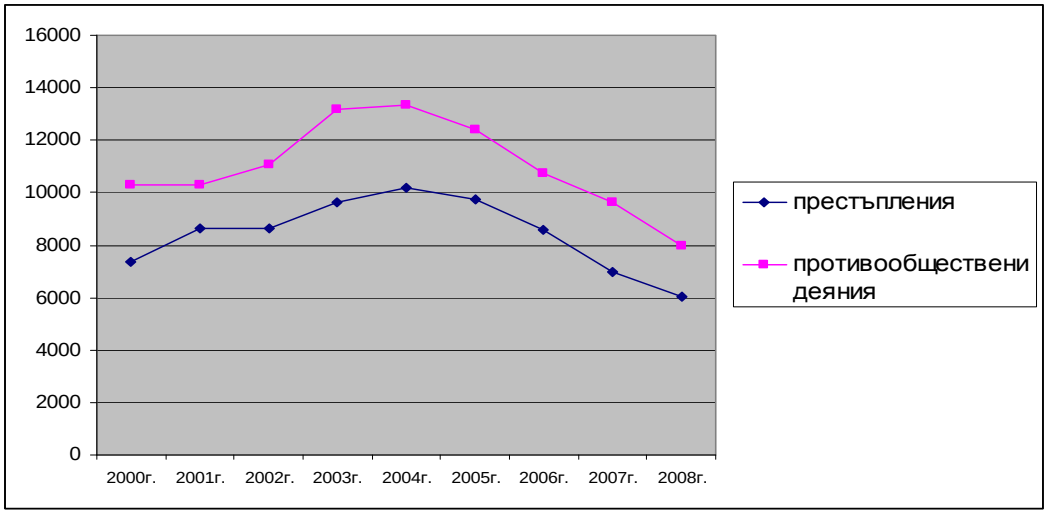

При анализа на динамиката на младежката престъпност прави впечатление, че **движението на двете криви съвпада**. И при двете **пикът е в годината на промените в ЗБППМН през 2004 г.**, след който се наблюдава спад в техния брой.

От 2004 г. се включват данни и за бягство от училище, а към данните за проституиране се добавят и тези за хомосексуалните прояви. Според Красимир Кънев, представител на БХК, репресията за тези видове прояви е очевидно дискриминационна, тъй като възрастните представители на българското общество не търпят принуда за извършването им, тъй като за тях тези прояви не представляват нито правонарушение, нито неморална проява[5].

3. Динамика и структура на престъпленията с пострадало дете. Основни фактори за превръщане на децата в жертви

Очертаването на действителния мащаб на престъпността с пострадали деца е изключително трудно поради редица обективни причини, произхождащи от естеството и механизмите на посегателствата. Психологът Димитър Георгиев посочва, че при мнозинството от тях има съществена разлика между фактически извършените и заявените пред полицията, тъй като те са с **висок коефициент на скритост.** Сред причините са страхът и срамът на детето и родителите му от публичност, толерантността към някои видове насилие в българското общество (например като възпитателен подход), неидентифицирането на сигнали за проблеми като насилие или престъпления, извършени срещу дете, недоверието към институциите (вкл. училището, съда и др.), липсата на опит, познания и други особености на пострадалите деца и др.

Трудност при представянето на обобщена картина за броя на пострадалите деца се поражда и от това, че с тях работят различни институции и организации и **данните не се събират в обобщен вид**. Така например данните, с които разполага НСИ, могат да се различава от тези на неправителствени организации и ДАЗД, тъй като НСИ използва като

[5] Вж. **Кънев, К**. Българската система на правораздаване за деца в конфликт със закона и международните стандарти. Доклад, представен на конференция: Системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и правата на децата, настанени в корекционно-възпитателни институции (СПИ и ВУИ), 24 октомври 2008 г.

източник на информация единствено ЦКБППМН. Настоящото изложение се позовава на данни на НСИ за 2002 - 2008 г., поради липса на данни преди този период (Таблица 3)[6].

ТАБЛИЦА 4	2002 г.	2003 г.	2004 г.	2005 г.	2006 г.	2007 г.	2008 г.
Детска порнография	----------	2	3	1	3	3	7
Склоняване към хомосекс.действия	6	11	8	6	9	7	6
Трафик на хора	10	7	2	12	12	26	3
Убийство	12	14	8	9	7	8	9
Отвличане	42	38	23	27	24	23	9
Склоняване към проституция	40	45	60	31	24	18	9
Склоняване към просия	99	96	94	49	49	37	47
Измама и изнудване	81	158	84	94	75	35	23
Изнасилване	117	131	83	85	69	67	58
Малтретиране в семейството	180	123	118	153	126	116	86
Малтр. извън семейството	----------	----------	142	250	178	209	210
Блудство	126	176	153	162	162	157	120
Телесна повреда	179	191	203	196	257	342	298
Грабеж	223	389	393	459	409	285	237
Кражба	637	989	897	1191	1283	1121	1139
Други	386	306	302	421	522	289	345
Общо	**2128**	**2667**	**2573**	**3146**	**3209**	**2743**	**2606**

В таблицата видовете престъпления, извършени срещу деца, са подредени по възходящ ред. **Пикът е през 2006 г.**, а след това се наблюдава известен спад. При анализ на общия брой на престъпленията срещу деца за периода 2002 – 2008 г., който е 19072, и относителния дял на различните видове престъпни действия, се установява, че **най-голям е процентът на извършените кражби** (38.05 процента). Като се има предвид, че кражбата е най-често извършваното и от деца престъпление, тези данни още веднъж потвърждават извода, че **най-честите жертви на децата-извършители са също деца.**

След кражбите се нареждат грабежите с 12.56 процента, следвани от телесните повреди с 8.73 процента и блудството с 5.54 процента от общия брой престъпления срещу деца. Не е малък и делът на случаите на малтретиране на деца извън семейството (5.18 процента) и в семейството (4.73 процента). Случаите на изнасилване образуват относителен дял от 3.20 процента, следвани от измама и изнудване (2.88 процента), склоняване към просия (2.47 процента) и към проституция (1.19 процента).

Останалите видове престъпления представляват по-малко от един процент от общия дял престъпления срещу деца, извършени в периода 2002 – 2008 г. При отчитането

[6] За 2002 в НСИ няма данни за детска порнография. А данните за малтретиране не са разделени извън и в семейството. В таблицата ги включваме към данните за малтретиране в семейството.

на данните от НСИ, 13.48 процента от всички престъпления са поставени под графа „Други”. Динамиката на проблема е представен в следващата графика.

Графика 3

От графиката се вижда, че **кривата на престъпленията срещу деца следва относително постоянна тенденция**. Само в две от годините – 2005 г. и 2006 г. - е с леко завишен ръст. В следващите две години нивото на престъпленията възстановява предишната си динамика.

В последните няколко години се развива тревожната тенденция **интернет пространството все по-често да бъде употребявано от лица с престъпни намерения** за прикритие, улесняващо ги в извършването на престъпления срещу деца, сред които разпространение на порнографски материали на деца, запознанства на възрастни с деца с цел последващ полов или друг забранен от закона контакт с тях, изнудване, събиране на лична информация и т.н.

Жертви на престъпно посегателство стават както **момичета, така и момчета**. В следващата графика са представени данни за броя на деца, жертви на различни видове престъпления, разпределени по пол. Поради липса на данни по този показател преди 2004 г., в графиката са включени сведенията само за годините от 2004 г. до 2008 г.

Графика 4

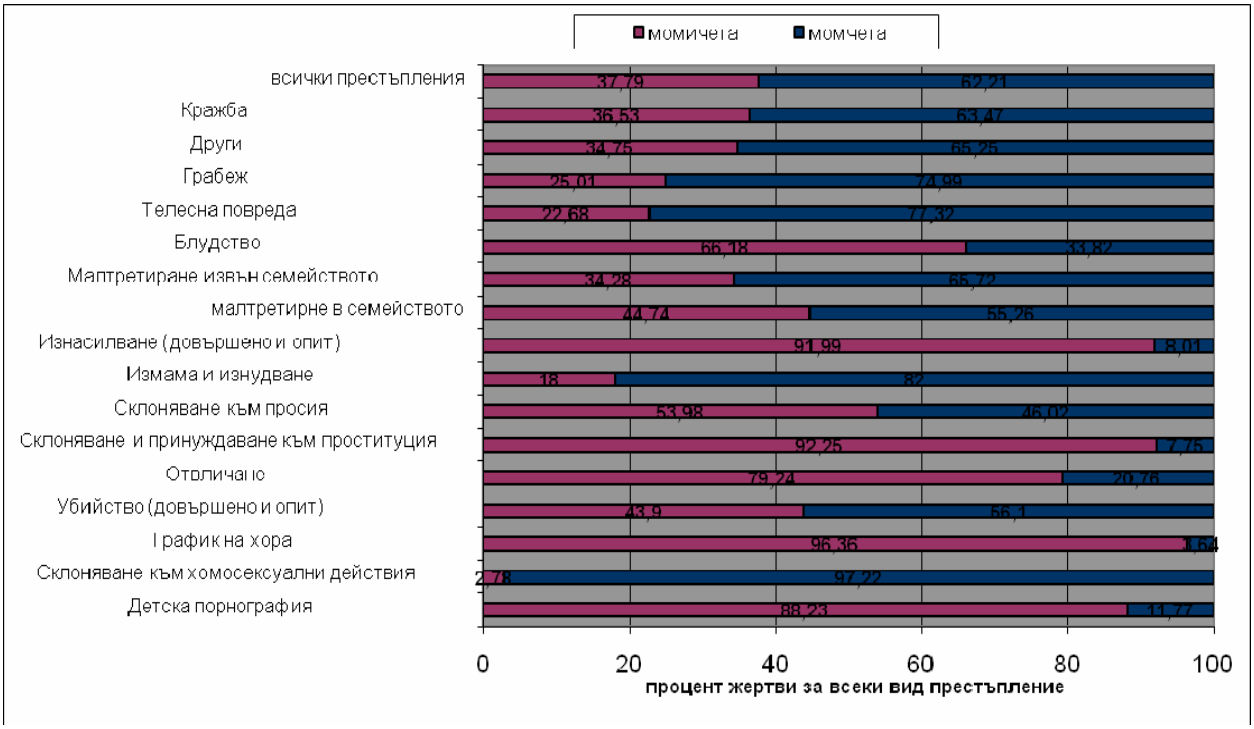

При някои престъпления **преобладават жертви от единия пол**. За момичетата това са престъпления, свързани със сексуално насилие, като изнасилване и блудство, трафик на хора и отвличане, склоняване и принуждаване към проституция, детска порнография. При всички останали престъпления преобладава броят на момчетата. В процентно съотношение спрямо всички престъпления, извършени срещу малолетни деца, момчетата по-често стават жертви на престъпления (62.21 процента спрямо 37.79 процента за момичетата).

II. Понятие за рисков фактор

‘Felix, qui potuit rerum cognoscere causas’
(лат. „Щастлив е този, който може да опознае причините на нещата”)

За целите на настоящото изследване с понятието „рисков фактор” ще бъде обозначавано **обстоятелство или съвкупност от обстоятелства, които повишават вероятността конкретно дете да развие отрицателно отклонение в поведението си спрямо абстрактната вероятност такова отклонение да се прояви при произволно**

дете от общността[7]. Когато отклонението се изразява в обществено укорима проява, обуславящият го риск е криминогенен. Когато рискът повишава вероятността детето да претърпи вреди от конкретно престъпление, той е виктимогенен.

Рисковете определят относително устойчиви характеристики на средата, в която детето се развива. Отрицателното изменение в поведението му зависи не само от тяхното действие, а от цялата съвкупност от фактори, включително такива с неутрално или положително въздействие върху поведенческите модели на детето. Поради това рисковете не обуславят неизбежно и едностранно отклонението от нормата, тъй като то се влияе и от други обстоятелства, а **повишават вероятността** от настъпването му.

В наказателното право **жертвата** е физическото лице, което участва като носител на права в обществените отношения, засегнати от престъплението, и чиито права или законни интереси престъплението непосредствено уврежда или поставя в опасност. Неправните хуманитарни науки определят пострадалия като човек, понесъл физически, морални или материални вреди от посегателството, независимо дали законът му признава качеството на пострадал или той субективно се преживява като такъв. В по-общ смисъл пострадали са общностите, чиито колективни интереси са засегнати от престъплението.

Виктимизацията е процесът на превръщане на отделен човек в пострадал (жертва) от престъпление. Виктимизацията на групи хора или на обществото е процес на създаване на обективни предпоставки повече или по-малко от членовете на общността да станат жертва на престъпление.

Виктимността описва съвкупността от качества на конкретен човек или група хора, която повишава вероятността да станат жертва на престъпление в сравнение с всеки друг човек или група от общността

Рискът има **обективен характер**. Повечето рискове се пораждат и осъществяват извън и независимо от волята на детето и възможностите му чрез поведението си да ги управлява.

Между риска и осъщественото от детето поведение има причинна връзка, характерна с **относителността (несигурността)** си. Рискът може да не породи отклонение, а инцидентни отклонения може да не са резултат от рисков стимул. При все това, рискът типично предизвиква отклонение, а когато то няма случаен, а устойчив или повтарящ се характер, е следствие от действие на риск.

Криминогенните рискови фактори са **обстоятелства, смекчаващи отговорността**, тъй като подпомагат процеса на вземане и осъществяване на престъпното решение.

Поради непосредствената си обусловеност от престъплението, **видът и структурата на виктимогенната обстановка пряко зависи от вида и структурата на**

[7] В този смисъл вж. **Haggerty RJ (eds).** 1994. Reducing Risks for Mental Disorders: Frontiers for preventive, p. 127.

криминогенната среда и по принцип съвпада изцяло или частично с нея. Това обуславя известно съвпадение между виктимогенни и криминогенни рискове, сходство на взаимодействието им и приложимост на едни и същи класификации и към двете категории.

III. Видове рискови фактори

„Всеки акт на насилие и жестокост е проследим в миналото на извършителя."
(Джордж Милър)

1. Класификации

А. Въпреки че не е установен устойчив модел, по който децата придобиват и стабилизират отрицателно поведение, традиционно рисковите фактори се делят на **външни условия** и **вътрешни причини според произхода си**. Първите произхождат от факторите на средата и се делят на макросоциални и микросоциални. **Макросоциалните** спадат към основните характеристики и процеси в обществото, които имат отношение към потребностите на детето и мотивите за неговото поведение. **Микросоциалните** принадлежат към най–близката заобикаляща среда: семейството, училището, приятелския кръг. Вътрешните причини (**индивидуалните рискове**) са биологични и психологични характеристики на индивида, които са сравнително независими от външните условия (пол, възраст, личност) и провокират или улесняват отрицателното поведение.

Между трите групи се установява зависимост на взаимно пораждане и усилване, като определящо е значението на микросоциалните рискове, непосредствено следвани от индивидуалните.

Б. Анализът на фактическата обстановка по наказателни дела с непълнолетен обвиняем и производства по налагане на възпитателни мерки по ЗБППМН дава основания за класифициране на рисковите фактори според **значението си за формиране на модели на поведение при децата в отклонение от общоприетите правни и социални стандарти**. Сред тях се откроява група фактори, които възникват самостоятелно и върху които детето никога не може да влияе (**първични рискове**). Те водят до възникване на отрицателни форми на развитие на детето, които имат самостоятелно значение на рискове за поява или задълбочаване на отклоненията в поведението (**вторични рискове**).

Зависимостта е относителна, т.е. вторичните обикновено и типично възникват в резултат на развитието на първичните. Те се проявяват в действителността като реализирани рискове, създадени от първичните и на свой ред създаващи нови рискове. Само в изключителни случаи вторичните рискове се определят от други, нерискови фактори. Тогава те представляват или водят до случайни, относително неустойчиви и лесно преодолими отклонения в поведението на детето.

2. Рискови фактори според произхода им: макросоциални, микросоциални и индивидуални

А. Макросоциалната рамка има най-слабо отражение върху поведението на детето. Водещите причините за това са две.

Първо, макросредата по принцип насърчава неотклоняващо се поведение, защото обективира територията на нормата. Независимо от безспорното наличие на множество разнообразни и понякога трайни фактори, насърчаващи отрицателни отклонения, те не дефинират нейното основно послание към членовете на обществото.

Второ, макросоциалното въздействие се опосредства от влиянието на микросредата, която може да усили или да заглуши отрицателните макросоциални послания според това дали самата тя е рискова. В този смисъл рискът възниква от начина на взаимодействие на двете, който може да се прояви по два начина.

Първият е налице, когато **микросредата подкрепя отрицателните криминогенни или виктимогенни послания на макросредата**. Такъв е примерът със солидаризиране на микросоциалните практики на домашно насилие с макросоциалното послание на медии, рекламни продукти, компютърни игри и други за търпимост към насилието и позитивиране на образа на насилника като социално успешен. Според индивидуалните особености на детето тази ситуация може да бъде както криминогенна, така и виктимогенна.

Вторият начин е налице при **конфликт на микросредата с макросредата, който води до социално изключване на микросредата**. В този случай последната придобива отрицателен (маргинален) макросоциален статус и обуславя срив и обезценяване на индивидуалния статус на детето в сравнение с връстниците му от макросредата. Този

конфликт е източник на емоционални преживявания и физически потребности, които обуславят отклонение в поведението му, насочено към компенсиране на конфликта.

Класически пример за такъв криминогенен риск е **бедността**, когато е микросоциален фактор и насърчава преживявания на детето за неравнопоставеност, малоценност и социално изключване. Когато средата, в която то расте, е универсално бедна и то се чувства интегрирано в нея, бедността е макросоциален риск и има много слабо криминогенно влияние. В това си качество тя не се преживява кризисно от детето, което възприема условията, в които живее, за нормални и те не формират у него мотиви за противоправно поведение. Криминогенният ефект на бедността като макросоциален фактор се проявява само в комбинация с друг силен криминогенен риск (например, престъпно поведение на родителите или референтната среда). Обратно, когато бедността е белег за отрицателно различие на социалния статус на детето при съизмерване с връстниците му, тя поражда самостоятелен и силен криминогенен ефект, защото пряко създава мотиви за конфронтиране на социални и правни норми.

Изследването сред възпитаници на СПИ и ВУИ установи, че децата като цяло се затрудняват да оценят икономическото положение на семейството си. Доходите на семейство се движат между 100 и 300 лв., като най-често се цитират стойности между 100-150 лв. В същото време едва 6 процента от респондентите определят условията, в които са расли, като мизерни. Тази група включва по-големи деца с изразена критичност към семейната среда, формирана на основата на сблъсък между икономическите възможности на родителите и субективните възприятия на децата за възможностите на семействата на връстниците им. Децата с позитивна или равнодушна нагласа към икономическия статус на семейството си са по-малки или са израснали в икономически еднородна среда без възможност за сравнение (затворена общност или институция).

Източник: Вж. Приложение 1.

Анализът разкрива, че макросоциалните рискове са състояния и процеси, които обществото оценява като свои отрицателни форми на развитие (проблеми), но проявява склонност да ги интерпретира само доколкото засягат групата на пълнолетните. Макросоциалните виктимогенни рискове създават условия за концентрация на престъпен натиск върху децата като обществена група.

Макросоциални фактори	**Значение на криминогенен риск**	**Значение на виктимогенен риск**
Общоприети морални и правни норми	Историческият анализ разкрива значима връзка между **общоустановената нравственост и законодателство** на епохата и феноменологията на детското отклоняващо се поведение. Ограничителният характер на нормативната регулация (морална и законова), проявен в множество забрани, санкционен уклон и нахлуване в личното	Виктимогенна е всяка законодателна и нравствена система, която потиска възможностите на детето за автономно развитие, като си служи предимно с императивни способи за възпитание и не диференцира достатъчно режимите,

Макросоциални фактори	Значение на криминогенен риск	Значение на виктимогенен риск
	пространство, съчетан с обществен натиск за ранно приспособяване на детето към нейните правила намаляват възрастовата граница на противоправното поведение, повишават дела на децата с отклоняващо се поведение и го ориентират към насилие и хулигански прояви. Такива последици има и недиференцираното законодателство, което не разграничава детето-извършител на укорима проява от детето-пострадал от такава и го третира само в първото качество.	приложими към възрастни и към деца в различни възрасти. Такъв ефект има и законодателство, което интерпретира противодействието срещу престъпността срещу децата предимно като политика на репресия срещу извършителя и не инвестира в превантивна и последваща подкрепа и закрила на детето.
Обществена култура на отношение към детето	Нетърпимостта към обичайните за детската възраст отклонения, свързани с **обществена култура на незачитане на детето** като член на обществото с особени потребности, поражда едновременно криминогенни ивиктимогенни ефекти. Такива обществени нагласи обикновено се проявяват в: неприоритетност на образованието и политиките към семейството в общата държавна политика; липса на специално ориентирано към детето законодателство; нефункционалност на институциите за работа с деца; социална непрестижност на педагогиката, социалната работа и другите професии, свързани с грижа за детето; липса на обществен рефлекс за предпазване на детето от увреждащи го форми на развитие (ранен труд, отпадане от училище, ранна употреба на психоактивни вещества, твърде ранен полов живот и др.); нагласи за изземване на възможности за насърчаване на детското развитие (смяна на предназначението на детски ясли, градини и други заведения, застрояване на детски площадки, свиване на пазара на детска литература, ограничаване на детските телевизионни и радиопредавания и др.).	
Социално-икономически условия	Кризи в производството, снабдяването, пазара на труда, демографски кризи, срив на социалния статус на обществени групи, недостъпност или неефективност на образованието и пр., имат отношение към отклоненията в поведението на децата, доколкото обуславят обща отрицателна среда за развитие и предизвикват отклонения и при възрастните от микросредата.	
Вероизповедание	Това е етнокултурен фактор, който няма самостоятелно криминогенно или виктимогенно действие. Различието по вяра в България не създава у младите хора различна нагласа спрямо правилата и нормите и не влияе на средата, в която те се социализират.	
Религиозни секти		Приобщаването на детето към секта е организиран процес, в който умело се злоупотребява със социалнопсихологически техники на въздействие върху съзнанието и поведението. Личностовото разграждане завършва, когато детето загуби напълно волевия контрол върху поведението си и възможността за нормален социален живот. Поради незавършеното си личностово изграждане децата са изключително уязвими на такъв тип деструктивна манипулация.
Медийна среда и компютърни игри	Медиите и електронните игри създават риск, когато излъчват насилие и приобщават детето към агресивни модели, които то възпроизвежда в поведението си. Малка част от игрите водят до разтоварване на отрицателна енергия[8]. Те не стимулират криминогенната изява само при силни въздържащи фактори в семейството.	

За взаимодействието на макросредата с микросредата от значение е и **пространственото им съотношение**. В малките населени места микросредата може да измести и дори да погълне макросредата, която се характеризира с еднотипност на

[8] Д-р Александър Хаджигеоргиев, завеждащ психиатрично отделение в Медицинския институт на МВР, цитиран от в-к Капитал (2006, бр.47).

посланията и стабилизирани културни парадигми. Трайно установените обществени норми пораждат консерватизъм, който обезсърчава отклоненията в поведението. Обратно, големите градове подпомагат анонимността на индивида и обкръжението му и поддържат макросреда, в която съжителстват различни културни модели. Поради това рискът поведението на детето да се яви в отклонение от нормата при такава конфигурация е чувствително по-висок.

Когато детето е интегрирано в различни макросреди, върху него възниква натиск за диференциране на поведението според особеностите на нормата във всяка от тях. При **конфликт на нормите** е възможно една от макросредите да разпознае поведението му като отклонение и да предприеме натиск за коригирането му. Подкрепата на нормата на другата макросреда може да засили съпротивите му и да стабилизира не само конкретното отклонение, а да го задълбочи до степен да конфронтира нормите и на двете макросреди[9].

Б. Микросоциалните криминогенни рискове имат определящо значение за формиране и стабилизиране на отрицателните отклонения в поведението на детето. Те определят интензивността и посоката на действие на макросоциалните фактори, обуславят проявлението на някои константни индивидуални фактори (пол, възраст, етническа принадлежност) и са източник на част от променливите индивидуални фактори (форми на отрицателно развитие на личността, вкл. особеностите на преживяванията, ценностната система, поведенческите стратегии). Всеки кризисен процес в социалната сфера по принцип указва отрицателно влияние върху психиката на хората, като поражда тревога и напрежение, озлобление, жестокост, насилие, но отражението е особено непосредствено върху децата.

Под влияние на микросоциалната среда детето изгражда базовите си преживявания за себе си, другите и света, които влияят на поведението му през целия живот. В нея то се учи да разпознава, интегрира и стабилизира граници за социално приемливо поведение и възпроизвежда поведенчески модели (първо на родителите, впоследствие на учители, роднини, съседи, семейни приятели и други значими фигури, включително връстници).

---

[9] Поради това в големите градове делинквентността сред децата е **териториално определена**. Отчитат се значими различия в нейните нива, които не могат да се обяснят със социалния статус и социално–икономически фактори. Някой изследователи дори разглеждат архитектурния план на квартала и сградите като условие за отклонение в поведението. Възможностите на инфраструктурата за осигуряване на наблюдение на поведението на гражданите се обсъждат като фактор за засилване на чувството за отговорност („защитени пространства”) и устойчиво намаляване на кварталната делинквентност.

Изследователите се обединяват около важността на **семейството** и неговото функциониране, тъй като неговата липса или определени негови характеристики имат функцията на криминогенни и виктимогенни рискови фактори. Като цяло тези фактори **нарушават капацитета на семейството да осигурява на детето подкрепа, грижа и адекватни стимули за развитие**.

Анализът на съдебната практика показва, че те са насочени или към заличаване на семейството (липсващо или непълно семейство, в което единият или и двамата родители липсват), или към увреждане на функциите му. И в двата случая рисковете дефинират лишеност на детето от базисни потребности. Рисковото семейство е подложено по-често от други категории семейства на негативно макросоциално въздействие. Такова е всяко многодетно семейство, в което родителите нямат ресурс да отговорят на потребностите на всичките си деца; семейство, в което родител упражнява домашно насилие или извършва престъпления; семейство, чийто социален статус девалвира поради дълготрайна безработица, ниско образование, дълбока бедност и др.

До средата на XX век у нас **многодетните семейства** с по 5-6 деца са широко разпространени, но при тоталитарния режим тази структура се променя. Съвременните многодетни семейства се делят на следните категории:

- **Планирани**. Въпреки голямата натовареност на родителите, те имат мотивация да отглеждат децата си;
- **Получени при втори брак на родител**. Някои от децата могат да ги преживяват като непълни;
- **Непланирани**, образувани поради безотговорност на родителите при слаба до липсваща мотивация да се грижат за децата. Това са високорискови семейства, в които децата търпят постоянни базисни лишения.

В рисково семейство детето развива характерни нарушения на социализацията: отсъствие на елементарни хигиенни навици, невъзможност да се адаптират в непозната среда, хиперсексуалност, нарушения в половата ориентация, кражби, лъжене, прояви на жестокост и агресия (вкл. подчертан нецензурен стил на изразяване), загуба на интерес към труда и образованието, ленивост, пристрастяване към психотропни вещества и др.

Най-често рисковият ефект се поражда в семейство, в което **родителите са разделени** и детето не може да се справи с възникналото за него емоционално раздвоение[10]. Раздялата води до отпадане на поне едната родителска фигура (обикновено бащината) и прехвърляне на нейната роля върху другия родител, с което се разрушава

[10] Вж. Приложение 1: Данни от изследване на деца с отклонения в поведението, спрямо които е наложена възпитателна мярка настаняване в СПИ/ВУИ, 2009 г.

моделът на родителската двойка с активно присъствие на майчината и бащината фигура. Раздялата на родителите може да доведе до отпадане и на двете фигури и изоставяне (депривиране) на детето. Тези случаи зарудняват правилното идентифициране и ориентиране на децата в ролите на мъжа и жената в семейството, като създават риск от вторично влошаване на психологическия климат в семейството поради дезадапивни реакции на самотния родител (свръхпротективност към детето, пренасяне на разочарованието от партньора върху детето, преживяване на детето като бреме и причина за неблагополучията в личния живот). Объркването на детето се засилва, когато криза застигне семейство със строго разпределение на ролите между родителите, особено ако детето е в ранна възраст.

Разпределение на функциите по отглеждане и възпитание на детето в пълното семейство:

Майчина фигура: посреща новороденото, въвежда го в живота и поддържа с него взаимоотношения на вътрешно сътрудничество, като развива интереса му към бащата и другите членове на семейството – то се изгражда като равноправен събрат на другите, който охотно им помага и приема помощта им, когато неговите сили не са достатъчни. Детето развива чувство за приобщеност към общността

Бащина фигура: Предава на детето ценности и стилове на общуване и развива у него житейска смелост и самоувереност от позицията на чувството за общност.

Половата диференциация на детето е силно застрашена при **непълна раздяла** на родителите, когато се запази съжителството или постоянният контакт между тях, но всеки от родителите изгради алтернативни паралелни интимни връзки с трети лица.

В повечето случаи раздялата се преживява от децата травматично и в съчетание с липсата на активната фигура на единия родител засилва поведенческите отклонения като форма на търсене на внимание, помощ и подкрепа. В основата им стоят неефективни стратегии са справяне в тази трудна житейска ситуация, както и вина за настъпването й, която детето се опитва да преодолее, като чрез поведенческото отклонение търси да заслужи наказание.

Аналогични са реакциите при смърт на родител или лишаване на единия родител от родителски права.

Изоставянето на детето, когато няма възрастен, който да поеме родителската роля, има за крайни проявления скитничество и винаги пречи на нормалната социализация.

Отглеждането на детето от близки роднини в отсъствие на родителите (например баба и дядо) поражда самостоятелни категории рискове. Тези лица понякога нямат необходимия авторитет да контролират детето, обикновено страдат от влошено здраве и

недостиг на финансови средства, с което излъчат към детето внушение за слабост и непълноценност. Разликата в поколенията обуславя слаба приспособимост към потребностите на детето.

Възприетите в микросредата възгледи за **методите на възпитание и отглеждане** на детето имат пряко отражение върху поведението му и разкриват богато разнообразие в съвременното общество. Съвременното семейство преживява сложна еволюция от традиционния към нов модерен модел, при който намалява броят на децата, изменя се видът на взаимоотношенията, системата на власт и подчинение, ролите и функциите на членовете, увеличава се дистанцията между поколенията на детето и родителите, засилват се процесите на разпад на семейството. Всичко това определя състоянието на съвременното семейство като кризисно. Разграждането на патриархалното семейство поражда конкуренция между ценността „послушно дете", моделирано според идеалите на обществото, и оценностяването на детската индивидуалност и самостоятелност. Двете ценности стоят в основата на двете доминиращи и най-известни стратегии за възпитание – авторитарната и либералната. Крайностите при интерпретацията и прилагането на всяка от тях имат значението на криминогенни и виктимогенни рискове[11].

Алфред Адлер разглежда важността на родителската двойка за доброто възпитание и личностово изграждане на детето и класифицира **стратегиите и стиловете на родителстване**. Според него процесът на възпитание трябва да позволи благоприятно влияние върху детето, като 1. контролира формите, които приема творческият му потенциал; 2. изключва строгост и снизходителност и 3. предлага разбирателство, непрекъснато окуражаване и развиването на чувството за общност. **Окуражаването** е мощен метод за функционално възпитание дори при отрицателна проява. Тя се основава на недостиг на смелост и разбиране и окуражаването представя отрицателната оценка за нея тактично и щадящо.

*Източник: **Адлер, А**. Възпитание на децата. ИК Здраве и щастие. София. 1998 г.*

Изследванията потвърждават пряка зависимост между дисфункционалния стил на родителстване и отрицателните отклонения в поведението на детето[12]. Най-често и двете родителски фигури прилагат непоследователни стратегии, като хармоничните стилове имат характер на изключения.

[11] Вж. Приложение 2: Стратегии на родителстване.
[12] Вж. Приложение 1.

Най-вредното за детето съчетание на родителски стилове е разрешаващо-опрощаващ подход на майката и пренебрежителен баща. Изследването установи най-често съчетанието на разрешаващо-опрощаващ стил и при двамата родители.

„Проблемни родители".

В стремежа на родителите да възпитат детето по определен начин се използват неправилни методи за възпитателно въздействие и свързаните с тях видове „лъжлив" родителски авторитет:

- прекалена амбициозност и свръхизисквания на родителите;
- ограничаване на свободата и детската самостоятелност;
- недоверие и прекален контрол;
- нетактичност и нравоучение;
- изолиране на децата от техните връстници;
- неправилно прилагане на методите за стимулиране и наказание;
- липса на разумна дистанция в отношенията с децата;
- надценяване на детските възможности, предоверяване, липса или недостиг на родителски контрол;
- непоследователност в държането и изискванията към децата;
- високомерно и подигравателно отношение;
- пренебрегване на едно от децата;
- ненавременно разкриване на осиновяването.

*Източник: **Петров, Г**. 2000. Детската престъпност. София*

Към стиловете на родителстване пряко отношение има **образованието на родителите и отношението им към него**. Съществуват семейства с нискообразовани родители, които насърчават образованието на детето и така предотвратяват риска то да възпроизведе опита им. Обратно, семейство на високообразовани и свръхамбициозни родители може да компрометира образованието, ако детето го идентифицира като причина родителите му да го пренебрегват. В световната литература образователният ценз, особено на майката, се приема като решителен фактор за развитието на детето. Колкото по-нисък е той, толкова по-слаби са възможностите на родителите да създават образователни стимули за детето и толкова по-голяма е вероятността то да развие отклонение в поведението[13]. Изследванията на децата с „противообществени прояви" показват, че при близо 15 процента от тях майката е неграмотна и само при 7 процента има висше образование. Голямото мнозинство са отгледани от майки с много ниско образование и извънредно нисък интерес към него (основно образование). Аналогична е картината и при бащите, въпреки относително по-високото формално придобито образователно равнище (средно образование).

Този фактор директно обуславя годността на семейството да възпитава диференцирани ценности у детето и да изгражда у него както мотивация за

[13] Вж. още **Петров, Г.**, Детската престъпност, 2000 г.

самоусъвършенстване и чувство за успешност, така и годност да носи отговорност за постъпките си.

Той има отношение и към **професионалната реализация на родителите**. При повечето изследвани деца родителите са носители на послание за провален трудов статус, проявен в безработица или полагане на временен нискоквалифициран и нискозаплатен непрестижен труд, несвързан с професионално и социално израстване и ценен единствено като източник на издръжка.

Ниското образование и професионални умения са косвени индикатори не само за трудна обща реализация на родителите, но и за нисък икономически статус на домакинството и степен на изолираност на семейството, които го правят неадаптивно и внушават на детето чувство за постоянна застрашеност от предстоящо социално отпадане.

Сред основните криминогенни рискове със семеен произход е **отрицателното поведение на родителите**, което затвърждава аморални и антисоциални поведенчески модели у детето. Когато е стабилизирано, то пряко се усвоява от детето като адекватно (нормално). Ако родителите осъзнато подкрепят положителни морални норми и ценности и официално ги изискват от детето, но в поведението си не ги следват, детето винаги проявява отклонения, защото копира поведенческия модел на авторитета или развива лицемерие и непостоянност.

Изследвания на затворници показват, че антисоциалното личностово разстройство е практически синоним на престъпно поведение и позволяват да се изведат някои основни характеристики на този тип: манипулативност, патологично лъжене и измами, грубост и липса на емпатия, повърхностен афект, слаб поведенчески контрол и липса на социално съзнание, невъзможност за поемане на отговорност за собствените действия.

Формирането на такъв характер се свързва с родителското отхвърляне в ранно детство, липса на любов и непостоянни изисквания. Тази подгрупа на индивидуалните особености се отнася към първичните фактори, доколкото детето не може само да промени своята личност, която е в процес на оформяне.

Източник: Официални доклади на МВР.

Когато извършването на престъпление е интегрирано във функционирането на семейството и бива позитивирано или толерирано, е налице явлението „**криминално семейство**”. То представлява **непосредствен криминогенен риск** за детето. Осъждането на член на семейството повишава вероятността от извършване на престъпление от останалите, която е до пет пъти по-голяма при децата. Изследванията очертават, че при близо половината

деца с „противообществени прояви” в семейството има извършител на престъпление, а при две от всеки пет деца член на семейството е осъждан на лишаване от свобода[14].

Когато отрицателното поведение на родител е свързано със **зависимост към психоактивни вещества** (алкохол, наркотици, медикаменти и т. н.), детето формира дисфункционални поведенчески стратегии. Привързаността и уважението към родителите и авторитетите се заместват с фрустрация и озлобление. Данни от различни проучвания очертават, че сред осъдените непълнолетни алкохолизмът и прекомерната алкохолна злоупотреба се срещат 6–7 пъти по–често, отколкото сред децата без противоправни прояви. Повече от половината от децата с отклоняващо се поведение имат алкохолно зависим родител, като при незначителен дял от тях в семейството не се употребява алкохол. Всяко десето от изследваните деца има родител, зависим от наркотични вещества.

Насилието в семейството също вреди на социализацията, независимо дали е пряко (конкретизирано върху самото дете) или непряко (практикувано в семейния контекст срещу член на семейството или цялото семейство и съпреживявано от детето). И в двата случая инструменталната агресия (физическо насилие) се заучава и формира агресивен стил на поведение[15]. Психическото насилие значително увеличава риска от стабилизиране на поведенчески отклонения, независимо от формата на проявление и ангажираността на единия или и двамата родители[16]. Когато детето е малолетно, може дори да се говори за невъзможност актовете на насилие да бъдат възприети и оценени като такива. Георгиев отбелязва, че насилието има широки граници на проявление – от различните видове психичен тормоз до физическото малтретиране, което може да прерасне в престъпление.

Факторите, които обуславят семейното насилие, се делят на няколко групи. На първо място това е комбинацията от **интензивна емоционалност**, характерни за семейния

---

[14] Пак там.

[15] Алберт Бандура изучава моделите на поведение свързани с агресията и през 1961г. провежда експеримента с куклата Бобо. Той открива, че децата изложени на агресивен модел е по-вероятно да действат физически агресивно, отколкото тези, които не са изложени на такъв модел.

[16] Насилието е разпространено в **патриархалните и матриархалните семейства**, в които фигурата на единия родител е основен авторитет, налагащ ограничения и санкции, източник на стереотип на живот и правила, съобразени преди всичко с неговите потребности. Статистически типичният насилник е бащата или друг мъж в семейството. Силната и властна мъжка фигура се възприема по този начин не само от семейството, а и от самия мъж.

живот. Силната емоция и преувеличенията в преживяванията пораждат в семейния контекст състояния, каквито не се пораждат извън него.

На второ място е **търпимостта или одобрението към форми на насилие**, подкрепени от обществената нагласа да не се разгласяват отрицателните страни на семейния живот. Така например дисциплиниращо физическо наказание, нанесено от родител, се разпознава като родителско право, а не автентично насилие, за разлика от значително по-слабо интензивна грубост от страна на чужд на семейството възрастен срещу детето. Нели Петрова-Димитрова твърди, че: „чисто културално у нас има висока толерантност (различна по степен в различните общности, обществени слоеве, градове или села) към употребата на физическо насилие като възпитателно средство. Тази толерантност се открива както при родителите, общественото мнение и пр., така за съжаление и при институциите, отговорни за възпитанието като училище, домове за отглеждане на деца в риск, приюти, и също така при институциите свързани с право защита и правораздаване – полиция, прокуратура, съд и пр.” [17]

На трето място е **морално-психологическото насилие**, обусловено от възможността член на семейството да определя едностранно поведението на останалите, включително да ограничава свободата им на движение, социални контакти и професионална реализация. Факторът тук е желание за доминиране и самоизтъкване за сметка на унижаване на останалите.

На четвърто място е **емоционално-психическо насилие**, изразяващо се в постоянно или периодично укоряване, застрамване, порицаване, подиграване, обиждане, унижение, заплашване на член от семейството, отправяне на необосновани обвинения, демонстриране на неприязън, използване на чести или постоянни лъжи, неспазване на поети обещания, поставяне на изисквания към децата, които не съответстват на възрастта и възможностите им, предизвикване на страх и безпокойство у детето, постоянно недоволство от поведението и постиженията му. Възможно е родителите съзнателно да се дистанцират от детето отново като вид възпитателно средство, да пренебрегват молбите за помощ, за внимание и за насърчаване[18].

---

[17] Вж. **Петрова-Димитрова, Н**. 2005. Сексуалното насилие над деца. Анализ на ситуацията в България. София, стр. 4.

[18] Становища на експерти от Фондация „Дива” (неправителствена организация, работеща с жени, деца и семейства в насилие).

По-нататък фактор на семейното насилие е **пренебрегването** като отказ от задоволяване на основни нужди на детето (недостатъчно хранене, лошо обличане, лоши битови условия, липсата на медицински грижи, оставяне на грижите на трети лица, на по-големи деца в семейството или без надзор), независимо дали за това има обективни социално-икономически причини или не. Родителите може да пренебрегват нуждата на детето от обич и привързаност, да го оставят да присъства на сцени на насилие, да му разрешават да употребява психоактивни вещества. Други форми са незаинтересоваността на родителите към успеваемостта на детето в училище, липсата на грижи за неговата подготовка, снизходителното отношение към постоянните или чести бягства от училище и др.[19]

Изследванията показват високи стойности на **физическо домашно насилие** при деца с отрицателно поведение (58,82 процента), надхвърлящи значително дела на семействата, в които се прилагат и двата вида насилие (38,24 процента). По начало не се установява самостоятелно прилагане на психическо насилие[20]. Физическото насилие се проявява като удряне, ритане, щипане, раздрусване, изгаряне, хапане, душене, може да включва даване на отровни вещества, неподходящи лекарства или алкохол, да се използва ненужна сила при хранене, сменяне на пелена или дреха. В резултат могат да се появят охлузвания, синини, драскотини, подутини и други видими наранявания по тялото на детето, както и вътрешни – счупвания и кръвоизливи. Вредите може да не са причинени умишлено и да са следствие на прилагане на свръхстроги мерки за дисциплина или физически наказания.

Вид тежко физическо и психическо насилие е **сексуалното**. То може да включва сексуален интерес, опипване, разголване на гениталии, орално сексуално действие, вагинално или анално проникване, вкл. с предмет, показване на порнографски материали или използване на детето за порнографски цели, воайорство и др[21]. Ако форми на физическо насилие биха били приети от част от българите като необходим елемент от възпитанието, за сексуалното посегателство съществува почти единодушно възмущение. Обществото ясно го определя като акт на нечовечност. Станалите известни случаи на сексуална злоупотреба с деца, особено ако те са малолетни, стават обект на широка

[19] Пак там.
[20] Вж. Приложение 1.
[21] Становища на експерти от Фондация „Дива”.

публична дискусия, в която не са редки исканията за най-крайни наказания срещу извършителите.

Панделиева отбелязва, че тежките физически увреди при сексуално насилие над деца са факт едва в десетина процента от случаите, но психологическият удар, който това престъпно действие нанася на детето може да съсипе психиката му за цял живот. Петрова-Димитрова също посочва, че според изследователи на проблема психологичната травма, придружаваща сексуалното насилие в детска възраст, винаги води до сериозни и често трайни последствия за децата. Случаи на сексуално насилие над деца има и в пълни, и в непълни семейства, и при високо, и при ниско образовани, и от бедни, и от богати родители.

Всеки от видовете насилие в семейна среда води до неувереност, нереално чувство за вина, базисно чувство за тревожност, страх и подчинение у детето и бъдещата развита личност. То винаги обуславя отклонения във физическото и психическото развитие, соматични заболявания, личностни и емоционални нарушения и като цяло забавя развитието на детето.

В следствие на опита си експерти от фондация „Дива" обобщават някои белези, които могат да бъдат индикатор за упражнено върху детето насилие. Такова са изоставане в развитието по отношение на ръст и тегло (детето изглежда по-малко спрямо възрастта си); късно проговаряне и прохождане; продължителен плач, смущения в съня и влошено здраве в ранна възраст; слаба училища успеваемост, необщителност, смучене на пръсти, гризане на нокти, влошена хигиена, болнавост, склонност към напълняване или рязка загуба на тегло. Към непосредствените последици се отнасят физически наранявания и самонаранявания, повръщане, главоболие, загуба на съзнание, характерно за синдромни състояния, кръвоизливи в очите, синини, фрактури с

Основен източник на дезадаптивно поведение според някои психоаналитици е неразрешен Едипов комплекс, който нарушава идентификацията с родителя от същия пол. Детето развива силно чувство на вина и се ангажира с криминално поведение, целейки да получи наказание, за да се освободи от нея.

Според теорията за привързаността малкото дете се учи да преодолява тревожността, когато развива стабилна връзка с майката и черпи от нея преживяване за безопасност. Нарушенията тук разграждат способността му да създава и развива в бъдеще социални връзки и формират ниско самочувствие, неувереност и насилническо поведение. При недостиг на емоционално присъствие от значимите възрастни детето генерира тревожност и гняв, характеризира другите като негрижовни и незаслужаващи доверие и разпознава себе си като недостойно за грижи и подкрепа.

Източник: ***Bowlby, J.,*** *Clinical application of attachment theory. 1998.*

различна давност (забележими чрез рентген), спирални фрактури (от усукване и извиване на крайници), белези от удари с ръце, от стискане (понякога единствени физически индикатор за сексуално малтретиране), наранявания в гениталната област, бременност или венерически заболявания (при сексуално насилие), разкъсана лигавица (в ранна възраст – от директен удар или предмет), ухапвания, попарвания и изгаряния на необичайни места или с определена форма (дълбоките изгаряния е по-вероятно да са били нарочно причинени), отравяне, следи от поемане на алкохол и лекарства, за да бъде детето приспано. При сериозни удари по-главата са възможни дефекти в развитието на централната нервна система; когнитивни и комуникативни нарушения по типа на забавено развитие на функциите на вниманието, паметта, интелекта, езикови трудности (възпроизвеждане, възприемане на речта, свързване на дума и образ, заекване).

Към поведенческите последици спадат остри психически нарушения, прекалена възбудимост, стремеж на детето да избяга, да се крие, измъчен външен вид, пълно безразличие, преживяване на силен страх, особено от възрастни, тревога, гняв, изпадане в тежки депресивни състояния с преживяване на чувство за собствена непотребност, гневни изблици без видима причина, хиперактивност, импулсивност и хаотичност. Признаци за насилие са неадекватност на лицеизраза („замръзнала безизразност"), затвореност и необщителност, избягване на контакти, неспособност за сприятеляване, чести посещения в болнични заведения (поради чести травми), псевдозрялост, прояви на деструктивност, агресивност към другите, актове на самонараняване, нарушения в съня, кошмари, нощно напикаване.

Различни изследвания върху последствията от извършените срещу деца престъпления показват:

1. Насилието винаги има последици върху развитието на детето и по-често тези последици са дългосрочни;
2. Последиците са свързани със здравето, психичното развитие и поведението на детето – психични разстройства, изоставане в когнитивното развитие, поведенчески аномалии като хиперактивност, агресия, автоагресия, асоциално поведение и пр.;
3. Последиците са свързани и с опасност за други хора, включително деца;
4. Най-тежки са последиците, и в краткосрочен и особено в дългосрочен план, когато става дума за сексуално насилие.

Източник: ***Петрова-Димитрова, Н.*** *2005. Сексуалното насилие над деца. Анализ на ситуацията в България. София.*

В предучилищна и начална училищна възраст са възможни психосоматични оплаквания (болест, причинена от прикрит страх или безпокойство). В начална училищна и прогимназиална възраст се появяват обучителни трудности, в пубертета и юношеството – дезадаптивно поведение, изразено във въвличане в насилствени връзки, в банди и секти,

злоупотреба с психоактивни вещества („бягство от реалността"), нарушения в съня, в храненето (анорексия, булимия), затваряне в себе си, проблеми в ученето и в общуването с връстници, бягства от дома и от училище, депресии, суицидни опити, прояви на агресивност и други отклонения в поведението.

При **емоционалното насилие** често се появяват кожни обриви, алергии, язви на стомаха, тикове, заекване, нощно напикаване, а при сексуалното насилие - болки в корема без видима причина. Изоставените деца, страдащи от емоционално лишение, се стремят по всякакъв начин и на всяка цена да привлекат внимание, което се проявява като ексцентрично и девиантно поведение и цели чрез манипулация да изтръгне ресурс (тези деца стават умели просяци, ловки крадци и др.). Сексуалното насилие води до несвойствени за възрастта познания за половите взаимоотношения и ги пренася върху игрите, като при момичетата обуславя проституиране, а при момчетата - нарушения в сексуалното функциониране.

Най-тежката реакция на децата в следствие на какъвто и да е вид насилие е ниската самооценка, която разгражда способността им да се съхранят и в значителна степен ги затруднява в изграждането на собствено „здраво" семейство.

Общото послание на **виктимогенната семейна среда** е, че детето е нежелано в качеството си на дете. Поради това, когато е по-малко то бива пренебрегвано като неспособно да изпълнява отговорности на възрастен и като пречка за съпружеска хармония или професионална реализация на родителите. Средата си служи с форми на изоставяне и неполагане на родителски грижи и с насилие, насочено към наказване и премахване на детето в това му качество. Обикновено първото се обективира в престъпно злепоставяне, а второто – в тежки престъпления срещу телесната неприкосновеност и живота. С напредване на възрастта върху детето започва натиск да влиза в роли на възрастен, които основно се проявяват в принуждаването му да печели пари чрез труд или трудоподобни форми на експлоатация (проституиране, просене) и в натиск да партнира сексуално на единия родител.

Малолетното дете почти нищо не може да направи само без добронамерена помощ от средата, включително за да се защити от всички опасности за развитието му. Същото, макар и в по-малка степен, се отнася и до непълнолетните деца.

Изследвания на насилието в българското общество свързват отчуждеността в семейството с потенциалния риск от отклоняващо се поведение. Най-уязвими към риска

да претърпят насилие са деца, които с по-голяма готовност споделят с човек извън семейството, а не с родителите си. Такива са деца от семейства, чиито членове са по-близки с хора извън него, или в които всеки следва своя интерес, или в които няма ясни принципи и правила за поведение в семейството, а боят е оправдано средство за възпитание и налагане на мнение[22].

Основните рискове в семейната среда

- липса на родителска обич, грижи и внимание;
- разпадане на брака;
- непълни семейства;
- „доведено" семейство;
- алкохолизъм и наркомания сред родителите;
- ниско културно-образователно ниво на родителите;
- сексуално посегателство върху децата;
- егоцентрични родители;
- бисексуални родители;
- икономически проблеми в семейството;
- противоправно поведение на родителите;
- социален, правен и национален нихилизъм, предаван от родителите на децата.

*Източник: **Петров, Г**. 2000. Детската престъпност. София.*

Всяко негативно състояние на семейството има незабавен отрицателен ефект върху детето. Колкото по-продължително е то, толкова по-голяма е вероятността да се прояви като криминогенен фактор, тъй като е предпоставка детето да потърси компенсиране на лишенията, понасяни в семейството, чрез отклонение от социалните норми. Едно от класическите отклонения е просията, чрез която детето се опитва да си набави липсващи блага на случаен принцип.

Училището е наравно със семейството в процеса на социализация на личността и нравственото възпитание на децата, а учителите са вторите по важност авторитети след родителите. Училищната дезадаптация е основният фактор за дефект в социализацията и затова по–голямата част от отклоненията се проявяват в училищното функциониране, а основният контингент правонарушители е съставен от трудноадаптиращи се в училище деца с нарушена комуникация с авторитетите, неразбирателство със съучениците, трудности в усвояването учебния материал и неспазване на дисциплината. Тези отклонения са най–често срещани в начален училищен курс и най–концентрирани в периода V–VII клас[23]. При пренебрежимо нисък дял от децата с противоправно поведение няма данни за училищна дезадаптация. Анализът на съдебната практика показва, че „трудните" деца извършват правонарушения, които по-късно преминават в престъпления.

[22] Вж. **Златанова, В**. 1995. Семейството и девиантното поведение на непълнолетните. В: Социологически проблеми, 2, стр. 133-141; **Златанова, В**. 2004. Нелигитимното насилие. ИК КВАЗАР.
[23] Пак там.

Рискове на училищната среда

- трудности в адаптирането след смяна на училище;
- постъпване в „елитно" училище;
- лоши взаимоотношения в класния колектив;
- избор на „любими" и „трудни" ученици от страна на учители;
- поставяне на необосновано ниски оценки;
- омаловажаване на детските усилия и успехи;
- налагане на необосновани наказания;
- изоставане в професионалното изграждане и постигане на висок личностен авторитет от страна на отделни учители;
- физически недостатъци на отделни ученици;
- липса или недостиг на организирана извънкласна дейност;
- негативни взаимоотношения между учители и родители;
- затваряне на училището в неговите дидактически функции. Негласно отпадане на възпитателните ангажименти;
- търпимост към неприемливи ученически модели на поведение;
- обстановка на незащитеност в училищните райони;
- отсъствие на алтернативи на девиантно поведение.

*Източник: **Петров, Г.** 2000. Детската престъпност. София; **Минев, Т.** 2001. Противообщественото поведение на юношите в съвременния обновяващ се свят.*

В процеса на социализация наред със семейството и училището голямо влияние за формирането на поведенческия модел на детето има неговата **референтна среда**. Според възприетите групови механизми, неформалната група от връстници, консолидирана на основата на общи интереси и дейности в свободното време, е територия на взаимно „заразяване" с поведенчески стереотипи. Когато отрицателното отклонение от нормата е част от груповите правила, то директно уврежда социализацията на членовете по отделно, тъй като възпроизвеждането му от всеки от тях усилва интегрирането му от останалите.

Част от референтната среда е общуването със значими възрастни или по-големи деца, които не са част от семейството.

Ценностната система и поведенческите модели, практикувани в референтната среда на детето, са **особено мощен фактор за пораждане и затвърждаване на отклонения в неговото поведение**. При липсата на родителски или учителски контрол, подрастващият може много по-лесно да попадне в среда, в която употребата на алкохол или наркотични вещества е израз на авторитет. Близо половината от непълнолетните подсъдими по изследваните дела са извършили процесното деяние в съучастие със свой непълнолетен приятел или с пълнолетно лице с престъпно поведение. Във втората хипотеза инициативата и основният престъпен принос принадлежат именно на пълнолетното лице, към което в някои от случаите детето се е обърнало за съвет и помощ

за разрешаване на конкретен проблем[24]. Във възпитателните производства искането за налагане на изолационна възпитателна мярка типично се обосновава с отрицателно повлияване на детето от приятелския му кръг, като самото му сближаване с лица с отрицателно поведение се третира като *негова* противообществена проява. Съдът обичайно отказва да наложи такава възпитателна мярка, когато установи стабилни приятелски връзки с деца без отклонения в поведението[25].

Според изследване на НИКК *„насилието започва да става обичаен начин за решаване на конфликти, а агресията - средство за респектиране"* в рамките на тенденция за формиране на младежка субкултура на насилието, т.е. то става модерно и е белег за успех[26].

Училищната и приятелската среда произвеждат виктимогенни рискове, когато са дисфункционални и винаги, когато липсват. Най-силният виктимогенен училищен риск е отпадането от училище, а най-силният виктимогенен риск с несемеен микросоциален произход е липсата на приятели. Свързването с групи, в които спрямо детето се прилага насилие, се солидаризира с действието на аналогичен семеен риск. То стабилизира у детето виктимно поведение, т.е. автоматизиращ се избор да влиза в позиция на жертва. Този риск винаги възниква на основата на насилие в семейството.

Колкото по–продължително и непрекъснато е влиянието на отрицателната референтна среда върху детето, толкова по-незабавни и трайни са негативните последици за неговото хармонично и просоциално личностово изграждане.

В криминогенните групи съществуват модели на безсмислено и нецеленасочено разхищение на личностов ресурс, подчинен на хедонистичен и егоцентричен морал, разграждащ отношения на привързаност, лоялност и отговорност и толериращ злоупотреба с ПАВ и рискови дейности и насърчаващ форми на злоупотреба с другиго (проституция, насилие, кражби и др.), в резултат на което личността на детето деградира.

Изследванията показват, че значително над половината от децата с противоправно поведение принадлежат към приятелски групи, в които се употребява алкохол и наркотици, а седем от всеки десет деца принадлежат към криминални групи.

Така например, сексуално насилие над дете може да се извърши и от друго дете. Панделиева посочва, че деца, които са станали жертва на посегателство, често се опитват

[24] Вж. напр. НОХД № 170/2005 по описа на РС-Севлиево. По това дело 14-годишно момче от много бедно семейство се сдобива с велосипед, който не може да ползва, защото не е в изправност. Обръща се за помощ към възрастен познат - осъждано лице с трайни престъпни навици, което склонява непълнолетния да извърши кражба на изправен велосипед, за да поправи своя. Вж. още НОХД №278/2005 по описа на РС-Варна; НОХД № 6853/05 по описа на РС-Варна.

[25] Вж. напр. НАХД № 9050/2009 по описа на СРС.

[26] Вж. презентация на полк. Стефан Иванов на дискусия, организирана от МСДС и фондация "Конрад Аденауер" (18 октомври 2004 г.).

да покажат на връстниците си какво са „научили” или пренасят неизразената си агресивност към по-слаби и уязвими от тях лица. Разбира се, не всяко дете, станало жертва на подобен вид насилие, става насилник. Един от най-големите проблеми на сексуалното посегателство и изобщо на всеки един акт на насилие над деца е, че не се знае как ще се отрази той на неизградената детска психика. А както вече бе посочено, във всички случаи последиците от престъплението са тежки и дълготрайни.

Въпреки че **рисковете в семейството и в референтната среда** могат да са много близки по съдържание (насилие; извършване на престъпления), като и двете групи представляват послания на микросредата (т.е. са рискове, създавани в групи), **тяхното въздействие върху детето протича по различни механизми.** Семейството обективира социална територия, която детето не избира и в която контролът му върху нейните параметри е много слаб. То се стреми да се адаптира към нея. Реакцията му към криминогенните рискове е елемент от тази адаптация и може да изразява в интегриране на престъпен модел или в стратегии за избягването му, които обичайно се изразяват в различни форми на физическо, интелектуално и емоционално бягство. При силен виктимогенен натиск, детето се подчинява на насилието и възприема поведение, с което го привлича.

Обратно, референтната среда обикновено се избира от детето и в нея то има повече възможности да управлява факторите й. Поради това то възприема нейните послания по-непосредствено и възпроизвежда поведението, към което тя го тласка, с по-голяма готовност. В този смисъл тя има по-скоро „възпитателно” въздействие, поради което много по-бързо и директно изгражда и стабилизира отклоненията в поведението.

Връзката между двете групи рискове се изразява в това, че изборът на референтна среда и приспособяването към нея обикновено са елементи от стратегията за преодоляване на рисковете със семеен произход. Когато избраната среда е отрицателна, това най-често е показател за висока рисковост на семейството и за слаб ресурс на детето да я преодолее, поради което е започнало повлияването му в посока отклоняване на поведението от социалната норма. От тази гледна точка **присъединяването му към групи с асоциално поведение няма характер на автентичен избор и следва да се интерпретира като реакция (симптом) на риск, а не като противообществена проява**.

Изброените микросоциални рискови фактори, особено тези с несемеен произход, **не са специфични за възрастовата група**. Те оказват криминогенен ефект и върху пълнолетни лица, но децата са значително по-уязвими на влиянието им поради особеностите на възрастта. Уязвимостта се изразява в многократно по-слаб до липсващ ресурс за противодействие или избягване на риска и голяма чувствителност към действието им.

Изброените до тук микросоциални фактори се съчетават с цялостната **ценностна криза в българското общество**, която според Минев може да се обобщи със следните характеристики[27]:

- Срив на традиционните морални норми, регулиращи общото отношение между хората и личността. Насищане на моралното пространство с индивидуализъм, егоизъм, алчност, користолюбие, корупция;
- Срив на регулаторите, осигуряващи националните и общностните интереси. Национален нихилизъм, чуждопоклонничество, национализъм, социална аномия. Избледняване на идеята за патриотизъм;
- Срив на нравствените норми, регулиращи отношението към труда и собствеността. Корупция, безстопанственост, грабителство, злоупотреби с власт. Дискредитиране на труда и коректността в икономическите отношения като средство за материално благополучие;
- Срив на нормите, регулиращи отношението към човека и отношенията между хората. Бездушие, неискреност, дребнавост, интригантство, злосторничество;
- Срив на нравствените норми, регулиращи отношенията между младежите и девойките, брака и семейството. Девалвация на любовта, лекомислие в сексуалния живот, нихилистично отношение или комерсализация на брака;
- Срив на нравствената значимост на обучението и образованието.

Всичко това създава една среда на социална дезорганизация, в която младият човек трябва да се изгради като личност. Изводът, който Минев прави след представянето на основните характеристики на жизнената реалност, в която израстват малолетните и непълнолетните в съвременна България е следният: „в условията на така обрисуваната

[27] Вж. **Минев, Т.** 2001. Противообщественото поведение на юношите в съвременния обновяващ се свят. В: Константинов, Е. и К. Таушанов, (ред.). *Закрилата на детето и Новият век*. София: “Горекс Прес”, стр. 30.

„обърканост на жизнената реалност на възрастните” неопитният юноша едва ли може да намери верните ориентири за истинското качество на живота, неговият смисъл и поведенчески еталон. От тук нататък започва и индивидуалното лутане в сложния лабиринт по пътя от детството към зрелостта. Представата за удовлетворяващ начин на живот размива своите очертания. Ценностните идеи и моралните ограничители се изпразват от съдържателен смисъл и поведенческите регулатори се задвижват на ниво потребности при блокиран достъп до сферата на моралната ангажираност” [28].

В. Поради множеството теории в материята на **индивидуалните фактори,** настоящото изложение ще се съсредоточи върху онези от тях, чието влияние се интерпретира единодушно. След микросоциалните, тази група рискове е на второ място по влияние върху поведението на децата, но **след като бъдат формирани и стабилизирани, индивидуалните фактори са най-значими за възникването на риск от отклоняващо се поведение.**

Биологични рискове	**Влияние върху отклоненията в поведението**
Възраст	Началото на девиациите в поведението е най–често в V–VII клас. Това съвпада с периода на навлизането в пубертета.
Пол	Момчетата статистически по–често извършват асоциални и антисоциални прояви при относително еднакво съотношение с дела на момичетата в извършването на повечето престъпления. За тежките престъпления съотношението им е 9 : 1. Някои изследователи го обясняват с хормоналната и биологична разлика между половете, свързана с различия в усвояването на различните типове просоциално поведение[29]. Въпреки че се раждат с равен агресивен потенциал с момчетата, момичетата се открояват като по–адаптивни и усвояват функционални социални модели без открита агресия, а момчетата биват поощрявани да проявяват агресия[30].
Етнос	Етническата принадлежност не е самостоятелен рисков фактор. Изследванията не подкрепят разпространеното сред обществото вярване за драстично по-силна криминогенност на определна етническа група. Според последното преброяване на населението през 2007 г. 84 процента са българи, 9 процента са турци и 5 процента са роми. Тези етнически общности са представени в приблизително същото съотношение в групата на децата с отклоняващо се поведение: 74: 15: 9, като повишенията в стойностите при малцинствените групи са обясними с обстоятелства, несвързани с рискове (дискримиационно отношение на институциите, повишена обществена чувствителност към отрицателни прояви на тези деца, по-ниска раждаемост при българите, която свива групата на децата).

[28] Вж. **Минев, Т.** 2001. Противообщественото поведение на юношите в съвременния обновяващ се свят. В: Константинов, Е. и К. Таушанов, (ред.). *Закрилата на детето и Новият век*. София: “Горекс Прес”, стр. 31.
[29] Вж. **Wilson, J.Q., & Herrnstein, R.J.**. Crime and human nature. New York: Simon and Schuster, 1985.
[30] Вж. **Campbell, A.**, Men, women, and aggression. New York, NY: BasicBooks, 1993, ISBN 0465044506.

Биологични рискове		**Влияние върху отклоненията в поведението**
Нарушение в когнитивните функции	**Внимание**	Нарушенията във вниманието пряко се отразяват върху цялостното когнитивно функциониране. Най–честата патология се свързва със синдрома на ***хиперактивност с дефицит на вниманието,*** който включва няколко поведенчески признака: ✓ разсеяност (детето не слуша / лесно се разсейва, не се занимава с една и съща дейност продължително време); ✓ импулсивност (детето реагира преди да е помислило, бързо сменя една активност с друга); ✓ свръхмоторна активност (непоседливост - малкото дете не може да стои на едно място, трескаво е, вдига много шум и говори прекомерно). Тази диагноза е сред най–често поставяните в детска възраст[31]. Тези деца изпитват неимоверна трудност в съсредоточаването и изпълнението на задачи, които изискват добри годности на вниманието (на неговата устойчивост, разпределяемост, обхват и обем). Те са затруднени в училищната адаптация и интегрирането на академични знания. За разлика от повечето разстройства в детска възраст, клиничната картина се утежнява с времето, те трудно усвояват учебен материал и формират асоциално, дори антисоциално поведение[32]. Все още няма консолидирано научно мнение за феноменологията на синдрома на дефицит на вниманието. Някои учени допускат, че децата с този синдром са родени с биологична предразположеност към хиперактивност. Други, изхождайки от теорията за въздействието на околната среда, го обясняват като обусловен от средата. През 1990 г. Loeber доказва, че излагането на токсични вещества води до задържане в неврологичното развитие и провокира хиперактивност. Според Мъфит[33] голяма част от децата с „хиперактивност" проявяват склонност към деликвентно поведение още в 5-7 годишна възраст и не само са затруднени в междуличностните контакти и учебния процес, но и в много по–голяма степен са предразположени към формирането на асоциално поведение не само в детска, а и в зряла възраст. Специалистите в областта на детското развитие считат, че най–разпространените проблеми при децата със синдром на хиперактивност и дефицит на вниманието са: деликвентност и употреба на ПАВ.
	Интелект[34] и мислене	Изследванията категорично установяват значима взаимовръзка между нивата на PI и извършването на престъпно деяние. Сред децата с успеваемост на психологичните методики за оценка на интелекта под 90 рецидива в извършването на правонарушение е 20 процента. Рецидивът в извършването на престъпления сред децата с успеваемост над 110 е едва 2 процента. Изследователите коментират връзката между интелекта и деликвентността като обусловена от трудностите в усвояването на учебния материал, занижената самооценка и фрустрацията. Децата с ниски интелектуални способности се справят значително по-трудно в училище, което занижава самооценката им и повишава нивата на фрустрация. Това повияава риска от асоциално и антисоциално поведение. Установена е пряка връзка между ниските оценки, бедния речников запас, примитивните разсъждения и деликвентното поведение[35]. Друг възможен поглед върху връзката интелект:деликвентност е клинико-психологичният. Болестната изостаналост в умственото развитие може да доведе до загуба на възможността за разбиране на свойството и значението на деянията си, и неспособност за ръководене на поведението. Лицата с умствена изостаналост се открояват с висок риск от извършване на асоциални и антисоциални прояви.
Генетичната връзка		Според изследванията при извършители на престъпления вегетативната реактивност при стрес е занижена, интегрирането на поведенчески модели за пасивно избягване е нарушено, завишена е

[31] Вж. изследване **Cowley**, 1993, цит. по **Бартол, К.** Психология криминального поведения, VII-межд.изд., Санкт – Петербург, Прайм – ЕВРОЗНАК, Москва „Олма Пресс" 2004 г. ISBN: 5-93878-105-1.

[32] Вж. изследване на Satterfield, 1987, цит. по **Бартол, К.**, пак там.

[33] Вж. **Moffitt, T. E. & Silva, P. A.**, Neuropsychological deficit and self-reported delinquency in an unselected birth cohort, Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry, 1988; **Moffitt**, 1993b.

[34] В случая се има предвид не IQ (интелектуален квоетиент, т.е. коефициент на умствено развитие), нивата на PI (психометричния интелект, интелект измерван чрез психологични методи). Показателят PI не съвпада с понятието интелект, а представлява стандартизиран показател за изпълнение на специализирана тестова методика. Понятието интелект обхваща широк спектър от способности (от музикален талант до логически и математически навици, включително мъдрост, интуиция, разсъдък и т.н.), поради което настоящото изследване се ограничава с коментар за връзката между деликвентността и психометричния интелект.

[35] Вж. изследване на Farrington, 1979, цит. по **Бартол, К.** Психология криминального поведения, VII-межд.изд., Санкт – Петербург, Прайм – ЕВРОЗНАК, Москва „Олма Пресс" 2004 г. ISBN: 5-93878-105-1.

Биологични рискове	Влияние върху отклоненията в поведението
	агресията, нарушено е вниманието и са повишени адреналин-повдигащите дейности. Изследователите в областта на генетиката все още експериментират в търсенето на генетична унаследеност при делинквентното поведение, но липсват категорични данни за генетични наследствени маркери с пряко отношение върху престъпното поведение.
Органичен мозъчен синдром	Характерни мозъчни увреди директно влияят върху поведението, като занижават прага на раздразнение, повишават нивата на акумулиране на агресия, улесняват експлозивното отреагиране и т.н. Те се свързват с болестта на Уилсън–Коновалов (хепатоцеребрална дистрофия), епилептична болест, травматична енцефалопатия, мозъчна атеросклероза и др. Някои изследователи предполагат връзка между деликвентността и патологията.

Психологични рискове	Влияние върху отклоненията в поведението	
Личност	До преди тридесет години психологията твърдо стои на позицията, че деликвентното поведение се определя главно от личността на извършителя. В последно време все повече учени се обединяват около схващането, че при децата то се дължи на когнитивни и микросоциални фактори, като ролята на личностовия конструкт е беззусловно значима. Краят на личностовото развитие съвпада с края на пубертета, но при повечето хора личността е напълно оформена едва около 25–27 годишна възраст. Развитието в ранната детска възраст (до 7-та година) е в основата за интегрирането и стабилизирането на деликвентни нагласи и е ключово за формирането на поведенческите стратегии, базовите характерови особености, дълбочината на емоционалните преживявания, способността за емпатия и всички останали компоненти на личностното развитие. Поради липсата на формирана личност в детска възраст, диагностицирането на личностово разстройство преди пълнолетие не е възможно. Въпреки това определени поведенчески отклонения при децата са симптом за развиване на разстройство в зряла възраст. Личностовите разстройства, създаващи риск от антисоциални прояви, са описани в DSM IV (Американска класификация на психичните разстройства) като „антисоциално личностово разстройство” и „гранично личностово разстройство”. Основната причина за формирането и на двете се корени в ранната детска възраст (до 3-3,5 години), като психодинамично ориентираните специалисти го отдават на отношението на родителите и значимите възрастни.	
	Антисоциално личностово разстройство (критерии за диагноза): - Навършено пълнолетие. - Изразено незачитане и нарушаване на правата на другите от 15 годишна възраст, проявяващо се с три / повече от следните: 1) Невъзможност за съобразяване със закона: повтарящи се действия, които са основание за задържане под стража; 2) Измамничество: непрекъснато лъжене, ползване на фалшиви имена или мамене за изгода / удоволствие; 3) Импулсивност или невъзможност за планиране; 4) Раздразнителност и агресивност, повтарящи се чести сбивания или нападения; 5) Безразсъдно незачитане на своята или чуждата безопасност; 6) Постоянна безотговорност с невъзможност за задържане на работа и за изпълнение на финансови задължения; 7) Липса на угризения: безразличие / рационализиране на причинени вреди,	**Гранично личностово разстроство** (критерии за диагноза): Изразена нестабилност на взаимоотношенията, себевъзприемането и емоциите, подчертана импулсивност с начало в ранната младост и проявена в различни контексти с пет / повече от следните: 1) Отчаяни усилия за отбягване на реално / въображаемо изоставяне, което не включва суицидно / себеувреждащо поведение; 2) Нестабилни и интензивни междуличностови отношения с присъщо алтерниране (рязко прехождане в крайности) между идеализация и обезценяване; 3) Нарушен идентитет: изразена и постоянно нестабилна представа за себе си или себевъзприемане; 4) Импулсивност в поне две потенциално саморазрушителни сфери (харчене, секс, злоупотреба с ПАВ, безразсъдно шофиране, преяждане) без включват суицидно / себеувреждащо поведение; 5) Повтарящо се суицидно поведение, жестове или заплахи или себеувреждащо поведение; 6) Емоционална нестабилност, дължаща се на изразена реактивност на настроението (интензивни епизоди на потиснатост, раздразнителност или тревожност, траещи часове и рядко повече от няколко дни); 7) Хронично чувство на празнота;

Психологични рискове	**Влияние върху отклоненията в поведението**	
	лошо отношение или кражби. - Данни за поведенческо разстройство с начало преди 15 годишна възраст - Горните са налични не само при шизофрения / маниен епизод.	8) Несъразмерен силен гняв / трудност в удържането на гнева: чести избухвания, постоянна гневливост, повтарящи се сбивания; 9) Преходни параноидни идеи при стрес или тежки дисоциативни симптоми.
Поведение	Макар и първите години (от раждането до около 7-мата) да са ключови за формирането на деликвентно поведение, асоциалните и антисоциалните отклонения при повечето деца започват едва с пубертета. В периода на полово съзряване се засилват тенденциите към индивидуализация, увлеченията и сексуалното влечение, групиране с връстниците, формиране на хоби, подражание на значим обект. Често тези промени причиняват асоциално и антисоциално отклонение в поведението. По данни от проучвания около 90 процента от деликвентните рецидивисти са се откроявали с антисоциални прояви до степен да покрият критериите за разстройство в поведението още в началото на пубертетната си възраст. Това може да се дължи на стабилизиране в ранна възраст на антисоциални стратегии за справяне, включително при взаимно подсилващи се процеси на индивидуално (асоциално / антисоциално) поведение => реакция на микросредата => реакция на макросредата. Ранен маркер за деликвентни нагласи при децата е лъженето. Според проучване на Loeber и Dishion в ранна детска възраст то е сред най–достоверните признаци за прогнозиране на деликвентност в юношеството и зряла възраст. При децата, които лъжат в начална училищна възраст, често се наблюдава и склонност към други нарушения (бягства от училището и от дома, измами)	
Употреба и злоупотреба с ПАВ	Макар да си приличат с алкохолизма и наркотичната зависимост на възрастните, тези отклонения при децата имат качествено различно отражение поради неукрепналостта и неразвитостта на органите и системите на тялото с произтичащата от това неустойчивост на нервновегетативните процеси. Те пораждат както органичните и функционални смущения, така и психо-социални, при значително по-голям здравен риск. Тази злоупотреба води до психическа деградация, необратими разтройства на психичната дейност независимо от развиването на абстинентен синдром. Тя винаги провокира антисоциалност. В последните години пада възрастовата граница на злоупотребяващите.	
Взаимоотношения	При непълнолетните с асоциално поведение взаимоотношенията с връстниците са дисхрамонични поради странностите на мирогледа и преживяванията им. Често нагласите към света, себе си и другите не кореспондират с тези на останалите. Това е условие за отхвърляне и допълнително фрустриране на рисковите деца, което води до асоциални и антисоциални прояви. Отхвърлените деца се сближават със себеподобни, което взаимно усилва и стабилизира девиациите им. При настаняване на девиантните деца в корекционни институции (ВУИ и СПИ) сближаването е обективно обусловено.	
Нагласи	Изследвания върху моралните нагласи показват, че при непълнолетни извършители на престъпления в много по–голяма степен са засилени: - егоистичните нагласи за удовлетворяване на собствените нужди, без алтруистични преживявания. Изследователите коментират занижени възможности за съпреживяване с жертвата на отрицателната проява; - изкривявания в интегрираните нагласи за разрешаване на трудни житейски ситуации през директно агресивно отреагиране. -Дисфункционалните нагласи към света, себе си и другите повишават в значителна степен риска от формиране и затвърждаване на асоциално и антисоциално поведение. - дисфункционални преживявания за света като ,,светът е гадно място”; ,,в света, каквото и да направиш, все ще си прецакан”; ,,светът не трябва да съществува”; ,,светът е мой” и т.н. - дисфункционални преживявания за „другите” са враждебнии включват нагласи като ,,другите са ти приятели само когато имат изгода”; ,,другите са пречка и следва да бъдат премахнати”; ,,с другите можеш само да се напиваш / да се надрусаш”; ,,другите са ми длъжни”; ,,другите ще те уважават само ако ги впечатлиш, извършвайки престъпление”; ,,другите все гледат да те прецакат”. - базовите нагласи за себе си се характеризират с негативни, недооценъчни преживявания за собствените способности и свръх ценностни нагласи за собствените годности, достижения и стил на поведение.	

За разлика от криминогенните рискове, сред които микросоциалните са най-значими за формирането на отрицателни отклонения в поведението, **основният виктимогенен риск е биологичен – възрастта**. До навършване на пълнолетие законодателството приема, че незавършилото био-психо-социално развитие обуславя недостатъчен ресурс детето да се противопостави на увеждащо го външно влияние и неукрепнали стратегии за използването му в съгласие с обществените изисквания. Поради това ниската възраст е универсално признат виктимогенен фактор и децата като обществена група се намират под особената закрила на държавата по силата на конституционно разпореждане. Ниската възраст е квалифициращо обстоятелство по всички престъпления срещу личността, а малолетитето винаги обуславя безпомощно състояние съгласно постоянната съдебна практика.

Криминологичният анализ показва, че различните възрасти определят децата като предмет на различни видове престъпления:

- съвсем малките деца са предмет най-вече на престъпления срещу живота и телесната неприкосновеност, които винаги са тежки, защото винаги увреждат тежко детето и винаги се осъществяват при квалифициращи обстоятелства. Напоследък се развива тенденция тези деца да стават предмет и на сексуални посегателства, които винаги са с изключително висока степен на обществена опасност и много често застрашават живота на детето. Извършителите почти винаги са родителите на детето или лицата, които с в положението на родител поради ограничения достъп на трети лица.
- децата в процес на полово съзряване привличат и посегателства срещу половата неприкосновеност и форми на престъпна сексуална експлоатация (проституция, порнография и др.). Физическото им развитие в този период забележимо изпреварва психическото и интелектуалното съзряване и създава физическа готовност за полов живот при недостиг на социални и комуникативни умения.
- по-големите деца, които носят у себе си пари или по-скъпи предмети (телефони, бижута, по-скъпи дрехи и обувки и пр.) стават предмет на престъпления срещу собствеността.

Самостоятелна група индивидуални виктимогенни рискове са тези, които произхождат от поведението на детето. Това най-вече е **поведението като фактор на криминалната и посткриминалната ситуация**. То има съществено значение за протичането на деянието и настъпване на престъпните последици, както и за последващо справяне с понесените вреди от престъплението. С постъпките си детето може да стимулира престъпния умисъл чрез провокиране на конфликт, привличане върху детето на породен от друг дразнител афект или по друг начин. Когато детето е много малко, проявите му не могат да се определят като поведение, тъй като рядко имат напълно осъзнат и целенасочен характер и са волево овладяни. В тези случаи те са особено

рискови, защото детето не може да ги управлява и не разбира възможните им последици за себе си.

Сред посткриминалните рискове най-съществен е **запазването на факта на престъплението в тайна**. Мълчанието на детето му пречи както да разтовари психичната тежест от преживяното, така и да получи помощ и подкрепа, като стимулира възпроизвеждането на престъплението във вътрешния си свят. Колко по-малко е детето, толкова по-трудно описва преживяното, защото най-често не го разбира. Поради незрялостта си децата изпитва срам и вина от преживяното, опасения да не навредят на извършителя, когато им е близък (конфликт на лоялност) и др.

Високорисковият характер на посткриминалното мълчание се изразява в автоматично пораждане на вторични виктимогенни рискове: изолация, отчуждение, потъване в травмата и др., които повишават уязвимостта на детето.

Когато поведението на детето е отрицателно, то винаги е виктимогенен риск, защото конфронтира обществена норма и следователно предизвиква отрицателната реакция на микро или макросредата. Такива са всички прояви от агресивно и пасивно-агресивно естество.

Въпреки трудността да се изгради точен **профил на децата-жертви на сексуално посегателство** се определя следните групи рискови фактори:

1. скитащи деца (живеещи на улицата). При тях съществува висок риск и от насилие, и от сексуална злоупотреба и експлоатация;
2. институционализирани деца. В тази група са децата, настанени в домове за деца лишени от родителска грижа, домове за деца с умствена изостаналост, домове за деца с увреждания, корекционни заведения за деца с поведенчески проблеми, социално-педагогически интернати (СПИ) и възпитателни училища интернати (ВУИ). Рискът от сексуално насилие е както при деца от деца, така и от страна на персонала;
3. деца от крайно бедни или маргинализарании семейства, особено сред малцинствените групи. В тази група с особена тежест на риска са момичетата от ромски произход на възраст от 10, 11 до 16, 17 години. Тази група момичета са и най-често обект на трафик за проституция. Според данни от друго изследване, при което са проведени интервюта с жертви на трафик на хора с цел сексуална експлоатация, 5 процента от интервюираните жени са били на възраст 13-15 години, когато за първи път са станали част от престъпната дейност. А 14 процента от тях са били на възраст 16-17 години.

*Източник: **Петрунов, Г.** 2009. Основни схеми за изпиране на пари от трафик на хора с цел сексуална експлоатация. Фондация „РискМонитор", **Петрова-Димитрова, Н**. 2005. Сексуалното насилие над деца. Анализ на ситуацията в България. София*

3. Рискови фактори според значението им за поведенческите отклонения при децата

Наказателните дела с непълнолетен обвиняем и производствата по налагане на възпитателни мерки по ЗБППМН разкриват картина на динамични и разнообразни рискови фактори. Те подлежат на условно разделение в две групи според значението си за формиране на модели на поведение при децата в отклонение от общоприетите правни и социални стандарти.

А. Първата група рискове обхваща **първичните рискови фактори**, които възникват самостоятелно като фактори, върху които то никога не може да влияе.

Най-същественият първичен фактор е **възрастта на детето**, характерна с преходи, незавършено изграждане на ценностна система, недостиг на житейски опит и неустойчиви поведенчески модели. Според постоянната съдебна практика възрастта е самостоятелно смекчаващо отговорността обстоятелство, което ясно я определя като криминогенен и виктимогенен риск.

Останалите първични рискове са изключително **микросоциални фактори**, свързани основно със състоянието на семейството и неговото функциониране, които оказват поотделно и в съвкупност непосредствено и определящо влияние за отклоненията в поведението на детето (Вж. Таблица 1).

Обобщеният анализ на рисковете, идентифицирани през прочита на делата, дава основание за предположение, че **дискриминационното третиране на детето е мощен първичен фактор**. Въпреки това, тъй като съдебните актове не са изследвали този елемент от действието на рисковете, те не дават достатъчно информация за категорични заключения за механизма на действие на дискриминацията.

ТАБЛИЦА 1	**Рискови фактори на микросредата извън контрола на детето**											
Прояви (систематизирани на основата на 30 наказателни дела)	Бедност	Липса на родителска грижа	Многодетно семейство	Самотен родител	Разделени родители	Неграмотни родители	Безработни родители	Болест на родителите	Скитащи родители	Криминално семейство	Насилие в семейството	Криминална рефер. среда
Кражба на желана вещ	X		X									X
Кражба на вещ с цел продажбата й, вкл. за		X			X							
				X					X	X		

ТАБЛИЦА 1	**Рискови фактори на микросредата извън контрола на детето**											
Прояви (систематизирани на основата на 30 наказателни дела)	Бедност	Липса на родителска грижа	Многодетно семейство	Самотен родител	Разделени родители	Неграмотни родители	Безработни родители	Болест на родителите	Скитащи родители	Криминално семейство	Насилие в семейството	Криминална рефер. среда
набавяне на средства за издръжка	X		X									
	X			X		X	X					
	X			X								
	X		X				X					
	X	X					X					
	X	X										
				X		X						
	X	X			X						X	X
			X									
	X	X										
	X	X					X					
	X	X	X			X	X					X
				X								X
		X		X								
												X
										X		X
Грабеж на вещ с цел продажбата й, вкл. за набавяне на средства за издръжка	X		X	X								X
			X	X								
				X	X							
Повреждане на чужда вещ в пристъп на агресия	X	X		X				X				X
		X									X	
Престъпления с предмет наркотици				X	X							X
Употреба на ПАВ		X									X	
		X								X		
Хулиганство		X									X	
		X		X	X							

Б. Първичните фактори водят до възникване на отрицателни форми на развитие на детето, които имат самостоятелно значение на рискове за поява или задълбочаване на отклоненията в поведението (**вторични фактори**). Те се определят от първичните и също могат да служат за показател за наличието им, доколкото представляват тяхна проява.

Зависимостта е относителна, т.е. вторичните обикновено и типично възникват в резултат на развитието на първичните. Те се проявяват в действителността като реализирани рискове, създадени от първичните и на свой ред създаващи нови рискове. Само в изключителни случаи вторичните рискове се определят от други, нерискови фактори. Тогава те представляват или водят до случайни, относително неустойчиви и лесно преодолими отклонения в поведението на детето.

Поради ясно изразения микросоциален характер на първичните рискове, съдебната практика ги обединява под общо понятие за **рискова или неблагоприятна среда**. Тя свързва комплексното им действие със следните групи отрицателни състояния на детето:

- **Неграмотност**;
- **Отрицателни форми на личностово развитие**, описвани като: интелектуално развитие в ниските граници на нормата; пренебрегване и незачитане на социалните и правни норми; лабилно самочувствие и неустойчива самооценка; импулсивност, недооценъчност; необоснована агресия, слаб контрол върху чувствата; депресивност; податливост на чуждо влияние, внушаемост, манипулируемост, прекалена доверчивост; прекалена чувствителност към оценката на околните; емоционално-волева неустойчивост; притъпена мотивация за развитие; липса на навици за учене, липса на хоби и на целенасоченост за бъдещо развитие; липса на мечти; дезорганизираност в ежедневието; объркаост;
- **Асоциално поведение**, вариращо от отклонение от общоприети норми на поведение (напр. употреба и злоупотреба с психоактивни вещества, системни бягства от дома и училище и др.) до прояви, квалифицирани като противообществени, и наличие на престъпни навици.

4. Типични съвкупности от рискове

Отклоненията в поведението на детето никога не са обусловени само от един риск, а от едновременно съчетано действие на група фактори. Изследователите, изглежда, открояват типични комбинации със силно криминогенно и виктимогенно въздействие.

Сред криминогенните групи са[36]:

- социално-икономическа криза, свързаната с нея безработица и липса на средства;
- нисък жизнен стандарт на голяма част от населението;
- недостатъчен контрол в обществото;
- деструкция на ценностната система и моралните регулатори;
- криминогенна микро и макросоциална среда;
- безнадзорност, отпадане от училище;

[36] Вж. **Минев, Т. и Симеонов, С.**. 2000. Проект Младежка академия по безопасност. Девиациите и престъпността сред юношите и девойките. София; **Минев, Т.** 2001. Противообщественото поведение на юношите в съвременния обновяващ се свят. В: Константинов, Е. и К. Таушанов, (ред.). Закрилата на детето и Новият век. София: “Горекс Прес”.

- социални-психологически особености на децата и младежите;
- недостатъчно и несвоевременно санкциониране на противоправните деяния.

Най-силният ранен групов рисков фактор според Златанова (2004) е влиянието на родителите с криминално поведение и ниският социо-икономически статус на семейството.

IV. Действие на рисковете

„Не знае силата си онзи, който не се е срещал със злочестието.
То разкрива най-голямата добродетел - издържливостта"
(Франсис Бейкън)

Действието на рисковете зависи изключително от възприятията на детето за неговата собствена личност и за света, в който то живее. Възприета законодателна и обществена теза е, че тези възприятия са неустойчиви, потенциално недостоверни и често неадекватно отнасяни към поведението, преди детето да навърши пълнолетие. Зад нея прозират представи за непълнота и недостатъчност на житейския опит в широк смисъл, които правят детето уязвимо. Така, когато се обсъждат криминогенни рискове, акцентът изглежда се поставя с по-голяма готовност върху отрицателните влияния на външния свят, а при изследване на виктимогенните рискове интересът се съсредоточава върху способността на детето да ги посрещне и отрази. Действието на виктимогенните фактори зависи от ограничения, които при дедукция се свеждат до такива на мисълта и емоцията. Те зависят не толкова от вида и обема на опита, с които умът се среща, а от вътрешната сила и способността за преработване и прозрение, с които умът на детето среща опита.

Дали едно обстоятелство или съвкупност от обстоятелства ще се прояви като криминогенен или виктимогенен риск зависи от издържливостта на детето. Това е неговият положителен личностов ресурс, който му позволява да прави адекватен и съобразен с обществената норма поведенчески избор в мултирискова ситуация. Такъв ресурс е наличен у всяко дете и естественото биологично и психично развитие предполагат постоянното му

Според юнгианската психотерапия има хора със слаб и със силен Аз. Силният Аз е по-борбен, гъвкав, стабилен, сигурен. Слабият Аз е ригиден, страхува се, преживява се като жертва. Аз-ът на детето е по определение слаб. Това, което отслабва и „срутва" Аз-а, е състояние на загуба, стрес, силна емоция, шок, травми.

увеличаване, но конкретно необходимият за справяне с конкретна рискова ситуация зависи от вида и интензивността на ангажираните рискове.

Наличието на ресурс обуславя активно и инициативно поведение на детето, устойчива игривост, жизнерадостност, общителност и самоувереност, както и готовност за сътрудничество с околните, експериментиране с умерено поемане на рискове и търсене на помощ при затруднение[37].

Децата с относително по-голям ресур конфронтират риска, като се опитват да го избегнат или преодолеят. Това се дължи на действието на инстинктите за самосъхранение, които предполагат приоритетна инвестиция на усилия в предпазване от въздействието на средата, отколкото във формиране на реакция на сътрудничество и приемане на стимулите й. Ако детето не успее да неутрализира риска, това се дължи на недостиг на ресурс, с който то едновременно да преодолее рисковата ситуация и да го направи със зачитане на социалната норма. Детето се насочва към кризисни дезадаптивни стратегии, които представляват отрицателно поведенческо отклонение. В тези случаи рискът се проявява като криминогенен. Колкото по-дълго детето се съпротивлява, без да получи адекватна подкрепа, толкова повече се задълбочава криминогенният ефект на риска.

Минимално необходимият ресурс за конфронтиране на риска позволява на детето да го разпознае и да формира реакция на отхвърляне. Когато дори такъв липсва, детето не разпознава риска като потенциално застрашаващо го обстоятелство и приема да претърпи отрицателното му въздействие, без да има капацитет нито да потърси адаптивни начини за справяне, нито да се възстанови след увреждането. В тези случаи детето става жертва и за него рискът е виктимогенен.

Наличието или липсата на ресурс зависят от действието на първични рискови фактори. Ресурсът се определя от биологичната, интелектуалната и нравствената развитост на детето и социалния му опит. Колкото то е по-малко и по-слабо образовано, в колкото по-трайни, многобройни и разнообразни физически и емоционални лишения е живяло, толкова по-затруднено е неговото развитие и толкова по-трудно разпознава свойството и значението на рисковите обстоятелства. С други думи, **при струпване на**

[37] Вж. изследване на Murphy & Moriarty (1976), цит. по **Бартол, К.** Психология криминального поведения, VII-межд.изд., Санкт – Петербург, Прайм – ЕВРОЗНАК, Москва „Олма Пресс” 2004 г. ISBN: 5-93878-105-1.

рискове намалява ресурсът да бъдат разпознати и посрещнати и се повишава вероятността детето да се превърне в жертва.

Ресурсът не е постоянна величина. С порастването на детето и придобиването на житейски опит той нараства и действието на рисковете преминава от преобладаващо виктимогенно към криминогенно. При различни житейски ситуации ресурсът се изменя според това дали ситуацията го изчерпва или увеличава. **Първите отрицателни отклонения са първите опити на детето да преодолее рисковата среда като цяло.** Затова те следва да се възприемат и оценяват като **признак, че детето има нужда от помощ, защото към този момент то е жертва, която започва да се бори да престане да бъде такава. Оттук следва, че рисковете по принцип първо се проявяват като виктимогенни.**

Неадекватната реакция на обществото и държавата на укор и санкциониране на проявата, без да бъде разпознат и подкрепен опитът на детето да се освободи от риска, има **две възможни последици**.

Първата е държавната позиция да се солидаризира с криминогенния риск и да стабилизира отклонението на детето, ако то разполага с повече ресурс. То ще започне да се бори с обществената и държавната оценка, тъй като я разпознава като враждебна и вредоносна.

Втората се реализира, когато ресурсът на детето е много слаб и държавната интервенция го доизчерпва. Детето стабилизира жертвена позиция, която не е свързана с девиантни прояви и на пръв поглед **изглежда, че държавната реакция е била успешна в превъзпитателното си действие**. Признаци, че това не е така, е развиването на скрити зад обществената норма отрицателни стратегии, увреждащи социалната и личностовата реализация и междуличностните взаимоотношения на детето: липса на семейство или влизане в насилническо семейство, професионални провали, безработица и др. Чрез тях детето взаимодейства с другите и света в качеството на жертва. Ако ресурсът му се повиши, то възпроизвежда насилническия модел спрямо по-слаби от него лица, обикновено деца.

Посоката на действие на факторите на средата, когато престъпната ситуация включва пострадал и извършител, по отношение на всеки от участниците при равни други

условия се определя от разпределението на ресурса между тях. Лицето с по-голям ресурс по-лесно влиза в ролята на извършител спрямо лицето с по-слаб ресурс.

Групи рискове	Рискообусловено виктимно поведение	Рисковобусловено девиантно поведение
Семейни, свързани с лишеност / насилие	Изолация и отчуждение от околните. При насилие се преживява интензивно вина. При сексуално насилие се преживява интензивно срам и вина.	Бягство. Липсва интензивно преживяване на вина. Доминира преживяване на гняв. При сексуално насилие доминира желание за сексуално насилване на другиго
	Депресия, суицидно и самонараняващо поведение, страх от възрастните, очакване за насилие, разсеяност, постоянна отстъпчивост, нарушения на храненето, свързани с гладуване (анорексия), връщане към поведение, характерно за по-малки деца (регрес)	Агресивност, лъжене, склонност към присвояване на вещи, недоверие и враждебност към възрастните и към авторитетите (вкл. държавните органи)
	Индивидуално скитничество. Немарливост към потребностите на тялото от хигиена и храна. Доминира стремеж за бягство и скриване.	Групово скитничество. Доминира стремеж към отхвърляне и конфронтиране на норми.
	Пасивна просия. Манипулативна просия	Агресивна просия. Външна имитация на труд.
	Проституция. Рядко инициативна. Почти винаги организирана от сводник. Изтласкване на преживяванията. Синдром на загуба на идентичност. Травматична хомосексуалност.	Безразборно инициативно полово поведение. Половият акт се преживява като овладяване на контрол и доминиране. Ако детето проституира, позитивира проституцията като форма на автономно поведение и стратегия за справяне.
	Приобщаване към девиантни групи в ролята на жертва	Приобщаване към девиантни групи в ролята на лидер / със стремеж да се подражава на лидера
Криминално семейство / приятелска среда	Безкритично извършване на престъление при вътрешно преживяване за трагична безалтернативност поради заплаха от по-тежко увреждане и винаги под решаващ натиск и по инициатива на външен фактор на насилие. Преживява се вина.	Инициативно извършване на престъпление, често в група, при вътрешно преживяване за безлатернативност, създадена от средата. Липсва преживяване за вина. Често се преживява удовлетворение от „успешно” преодоляване на лишение или озлобление към микросоциален фактор, натоварван с отговорността за лишението
Употреба на ПАВ в микросредата	Злоупотреба с ПАВ като част от механизма на психологическото бягство. Липсва имитация. Индивидуална злоупотреба. Преживява се срам и вина.	Злоупотреба с ПАВ като външна демонстрация на сила, зрялост, превъзходство. Имитира се моделът на лицето или групата, от който е усвоена злоупотребата. Групова злоупотреба. Преживяване на усещане за контрол.
Възраст	Детето е по-малко. При по-големите деца се засилват депресивните състояние	Детето е по-голямо
Пол	Момичетата са по-чести жертви на сексуални посегателства Момчетата са по-чести жертви на несексуални посегателства	Момчета
Неграмотност	Усилва другите рискове	

Комплексният анализ на наказателните и възпитателните дела показва **процес на верижно взаимно пораждане и осъществяване на рискове**, който протича типично при деца, продължително изложени на рискова среда, дори когато тя е динамична (рисковете се променят във времето).

Процесът протича в две фази.

При **първата фаза** детето проявява отклонения в поведението, които не са противоправни и общественоопасни, но представляват неблагоприятно отклонение от статистически нормалното за възрастта развитие. Най-разпространеното отклонение, което може да се приеме за класически признак за действие на първични рискове, е бягството. То обикновено започва като непосещаване на учебни занимания и обективира състояние на виктимност на детето. Ако се задълбочи, прераства отпадане от училище, бягства от дома, закономерно присъединяване към асоциални референтни групи, агресивни прояви, безпризорност и други. Естественото развитие на процеса задълбочава отклонението, като води до прояви с обществена опасност и противоправност, а впоследствие и до престъпления.

Преминаването на поведението отвъд правната норма обективира **втората фаза** на процеса, която изследваните дела датират почти еднозначно около 12-тата година на детето. Това е етапът на криминализацията.

Процесът се управлява от рискове с комплексно и всеобхватно действие върху цялостното поведение и светоглед на детето в периоди на възрастови преходи, в които се изгражда неговата личност като цяло. Поради това както фазата на виктимизация, така и фазата на криминализация се характеризират с **устойчивост на отклонението**. Изолирани девиантни прояви не са признак на процеса, а следствие от естествения ход на човешкото развитие в тази възраст. Този извод се потвърждава и от обстоятелството, че както противообществените, така и престъпните прояви на децата, отразени в изследваните дела, представляват част от множества. При всички изследвани случаи престъплението е предхождано от история на отклоняващо се поведение с постепенно или скокообразно нарастване на обществената опасност и конфронтацията с обществените норми.

Много често при изследване на съдимостта на детето и моделите на поведението му се събират доказателства за извършени от него деяния, сходни с процесното, за които то е подведено под наказателна отговорност в самостоятелни производства или за които вече са му налагани възпитателни мерки или наказания. Обичайно е срещу дете-извършител на престъпления да се водят успоредни наказателни дела за еднотипни деяния, тъй като **криминализацията се отразява на цялостния модел на поведение**, а

не на отделни прояви[38]. Оттук следва, че рисковата среда обуславя **неинцидентност на отклонението** и води до **интегрирането му в светогледа на детето като нормална житейска практика**. Поради това в подобни случаи е много честа съдебната констатация за трайни престъпни навици, въпреки че преходният характер на възрастта не предполага такъв извод.

Причинната зависимост между двете групи рискове определя и някои основни правила за тяхното наблюдение и оценка, както и за тяхната превенция:

1. Отпадането на първичните рискове прекратява действието на вторичните. Това правило се изключва само когато рискът, създаден от вторичните, се е осъществил и е създал необратимо от само себе си положение. Такъв е случаят с възникване на минала съдимост за детето поради извършени от него престъпления. Осъждането представлява осъществен риск от криминализиране на поведението, който определя отрицателно елементи от правния статус на дееца, обуславя риск от задълбочаване на криминализацията и от социално отпадане и изисква усилия за заличаване на правното му значение в бъдеще. При виктимогенните рискове необратимите състояния са свързани с причиняване на разстройства на биологичното и психичното функциониране и личностовата диференциация, които се запазват през целия живот.

2. От причинната връзка между рисковите фактори следва **отношение на взаимно усилване при количествено натрупване на фактори, продължителност на действието на някои от тях или особена интензивност на проявлението им** в действителността. Това взаимодействие се потвърждава от съдебната практика. Неговият израз е по-бързото протичане на криминализацията на детската личност, която включително може да се развие скокообразно, при силно занижени възможности на детето да й се противопостави или да я управлява.

[38] Вж. напр. НОХД № 1255/2009 г.; НОХД № 5118/2009 г.; НОХД № 6049/2009 г.; НОХД № 7183/2009 г.; НОХД № 10739/2009 г. и НОХД № 13740/2007 г. по описа на СРС; ЧНД № 256/ 2007 и НОХД № 350/ 2005 по описа на РС-Севлиево; НОХД №5653/2006 по описа на РС-Варна.

V. Съдебни практики по разпознаване и управление на криминогенните рискове

„Времето ражда нов ред."
(Публий Вергилий Марон, 70-19 г. пр.н.е.)

Анализът на съдебната практика показва **липса на устойчиво разпознаване на зависимостта между групите на първичните и вторичните рискове и на определени форми на отрицателно развитие на детето като вторични рискове, управляеми чрез въздействие върху първичните**. Казано по друг начин, съдебната практика се концентира предимно върху третиране на вторичния риск в качеството му на по-видим и по-лесно установим признак, но не винаги го разпознава като риск извън контрола на детето, поради което правораздавателната интервенция не винаги му повлиява.

Няма практика да се изследва конкретната връзка между негативното личностово развитие на детето и средата, в която то расте. В повечето случаи съдебната практика се задоволява с формална констатация за връзка, без да изяснява в какво се изразява. Това особено силно важи за вторичните рискове.

Като особена група правонарушители, децата изискват специален подход. Финкелхор посочва, че детството е период на драматични промени в развитието и затова при анализа на младежката престъпност трябва да се взема предвид различията в тези периоди на детско развитие[39]. **Влиянието на рисковете (особено на вторичните) по конкретни дела се установява трудно, защото те усилват естествени за възрастта поведенчески колебания,** които не разкриват отрицателно личностово развитие и при някои деца се проявяват по-натрапчиво поради индивидуални некриминогенни особености на личността им.

Така например по-буйно нарушаване на реда от 14-годишно момче, настанено в дом за сираци, след като е било системно подлагано на насилие в семейството си, преди и двамата му родители да престанат да се интересуват от него, е преценено като естествено. Съдът е отказал настаняване в СПИ, като се е мотивирал, че „проявите не се отличават с висока степен на обществена опасност и са типични за възрастта", а съпротивата срещу принудително налагани правила за поведение в дома е нормална за „емоционално и

[39] Вж. **Finkelhor, D**. 2000. Characteristics of Crimes against Juveniles. Juvenile Justice Bulletin; **Finkelhor, D**. 2007. Developmental Victimology. In: Davis, R.C., Luirigio, A.J. and Herman, S. (eds.). Victims of Crime. CA: Sage Publications.

социално незрели лица..., особено когато не са израснали в стабилна семейна среда и са били жертва на домашно насилие”. Според съда „това налага по-задълбочено психологическо въздействие върху детето, а не изолирането му в момент, в който е изградило стабилен приятелски кръг”[40].

Като цяло отсъства практика да се преценява доколко поведението на конкретно дете във възрастов преход е нормално за него.

Това положение представлява предпоставка за развитието на тенденция вторичните рискове да се разпознават от съдебната практика като отегчаващи наказателната отговорност обстоятелства или като елемент от предпоставките за възпитателна интервенция. В този смисъл **вторичните рискове се преценяват във вреда на детето като форми на негово автентично поведение, което то е могло да избира**. Тази тенденция показва, че някои от тях въобще не се разпознават като криминогенни рискове, защото противното би довело до оценяването им като смекчаващи отговорността обстоятелства, т.е. в полза на детето. Тенденцията се подкрепя от обективното обстоятелство, че върху тази категория рискове детето има някакво влияние, доколкото те са свързани с негови стратегии за справяне с първичните рискове. Когато тези стратегии са дезадаптивни, те се проявяват в бягства, агресивно поведение и други отрицателни отклонения, които се ценят от съда като избрани от детето.

Възможно е детето да няма реален контрол върху вторичните рискове, ако представляват пряка и неизбежна за него последица от влиянието на първичните, вкл. ако капацитетът му за справяне е незначителен. Тъй като връзката между групите рискове не се изследва, не може да се достигне и до извод за избираемостта на поведението на детето в рисковата среда. Такъв е примерът с изоставяне на детето от родителите или смърт на родителите при бездействие на компетентните държавни институции, в резултат на което то попада под влиянието на престъпна референтна среда и развива престъпни модели на поведение[41]. Аналогичен е случаят с дете, което не ходи на училище и остава неграмотно, тъй като родителите му са неграмотни и семейната му среда го лишава от образователни стимули[42].

---

[40] Вж. НАХД № 9050/2009 по описа на СРС.
[41] Вж. напр. НОХД № 1255/2009; НОХД № 7183/2009 по описа на СРС.
[42] Вж. напр. НОХД № 5118/2009; НОХД № 5480/2009 по описа на СРС.

Като цяло в съдебната практика съществува **нагласа да се преувеличава контролът на детето върху вторичния риск**. Само в определени случаи последният е интерпретиран като породен от предхождащи го фактори на средата, върху които детето не може да влияе, и следователно наличието му води до извод, че детето се намира в риск и подлежи на закрила[43]. Това са изолирани съдебни решения, които обективират професионалната позиция на съдията-докладчик, а не системна практика.

Колкото по-маловръстно е детето, толкова по-слаби са възможностите му за преодоляване на рисковете и толкова по-категоричен следва да е изводът, че то се намира в риск. Аналогичен е изводът при струпване на криминогенни фактори, защото те също водят до относително намаляване на ресурса на детето за справяне с тях.

Определени рискове изобщо не се разпознават от практиката като такива. Такъв първичен риск е дискриминацията на детето по етнически, икономически или друг признак.

Съдебните дела показват, **че *деца на 14-16 години полагат тежък за възрастта им физически труд*** по строежи, в заведения или търговски обекти, за да се издържат, в противоречие с действащото трудово и осигурително законодателство[44]. Извън формалната съдебна констатация, липсва всякаква реакция, включително оценка и отношение на съдебната инстанция към това положение на трудова експлоатация, което има *par excellence* огромен рисков за детето характер и срещу което действат национални и международни правни стандарти.

В съдебните актове прозира нагласа полагането на труд от трудово недееспособно дете да се възприема положително като проява на социална зрялост и трудови навици по аналогия с възрастните, въпреки че този труд няма такова социално значение. В много случаи дори е изрично констатирано, че детето е прекъснало образованието си, за да работи. В тази посока е и характеризирането на неработещото непълнолетно лице с качеството „безработно”, което е относимо към трудовоправния статус на пълнолетен трудоспособен гражданин.

Когато установи, че детето се труди, съдът дори не изследва характера на труда и условията за неговото полагане и заплащане, начина на наемане на работа и други

[43] Вж. напр. НОХД № 350/2005; ЧНД № 256/2007; ЧНД № 408/2006; НОХД № 170/2005 по описа на РС-Севлиево.
[44] Вж. напр. НОХД № 1255/2009; НОХД № 5480/2009 по описа на СРС.

значими обстоятелства, като с равнодушието си санкционира едно недопустимо фактическо положение. То непосредствено обуславя криминогенен риск, защото не само представлява неадекватен и опасен за здравето на детето начин на ангажиране и изчерпване на ресурсите му, но и грубо нарушава правата му, с което разстройва адаптацията му към правния ред и обществените норми.

Наред с неадекватната оценка на трудовата заетост на детето, отношението към неговата съдимост, допустимостта на извод за трайни престъпни навици, интерпретацията на предходно налагани възпитателни мерки по аналогия с минала съдимост и други практики при изследване на личността на дееца разкриват **нагласи към детето да се прилагат критериите и категориите, относими към възрастните**. Между престъпността на непълнолетните и класическата престъпност на възрастните съществуват качествени различия, които не допускат такава аналогия[45]. Тя поражда деформации в правораздаването, сред които най-видимите засягат материята на възпитателните мерки. Нормалното приложно поле на най-тежките от тях се разпростира върху случаи на границата между двете фази на криминализацията. В този смисъл практиката по прилагането им и съдебният контрол върху тях са показателни за начините, по които криминогенните фактори се иденифицират, интерпретират и управляват по юрисдикционен път.

В тази посока групите проблеми са две и засягат съответно отношението към предходно налагани възпитателни мерки и мотивите за налагане на такива мерки.

ТАБЛИЦА 3 **Данни на НСИ**	**2000г.**	**2001г.**	**2002г.**	**2003г.**	**2004г.**	**2005г.**	**2006г.**	**2007г.**	**2008г.**
За извършени противообществени прояви	1832	1587	1812	1941	1927	1838	1319	1364	1180
За извършени престъпления	4212	4614	5286	6046	5844	6348	6788	6128	5739
Общо	6044	6201	7098	7987	7771	8186	8107	7492	6919

Възпитателната мярка е насочена към детето и може да породи ефект в рамките на неговите възможности да определя поведението си и да управлява житейските ситуации, в които влиза. Тъй като децата са решаващо зависими от средата си, колкото по-рискова е тя, толкова по-слаб е контролът на детето и толкова по-

[45] Вж. **Пушкарова, И.**, Държавната реакция срещу общественоопасното поведение на дете, 2009, Институт по социални дейности и практики, http://sapibg.org/uploads/Izsledvane%20MOT_Iva%20Pushkarova_11.2009.pdf

неефективна е възпитателната интервенция върху него. Оттук следва, че успешността на мярката зависи от годността й да намали зависимостта на детето от рисковете в средата, като увеличи ресурса му да ги преодолява. Възпитателната мярка няма за автентично предназначение да влияе на самата среда, а на механизмите, по които детето взаимодейства с нея. В този смисъл тя може да служи само като инструмент за непряко управление на вторичните рискове и **почти не може да се отрази на първичните**, чийто криминогенен ефект е по правило най-силен.

След 2000 г. се наблюдава нарастване на броя на наложените възпитателни мерки, като пикът е през 2005г. След това се наблюдава спад в техния брой. Това е свързано с тенденцията за намаляване на общия брой на отчетените престъпления и противообществени прояви на децата за изследвания период.

Обикновено момчетата по-често участват в извършване на престъпление или противообществено деяние, отколкото момичетата. Това обяснява и защо техният брой в статистиката за наложените възпитателни мерки е драстично по-голям. За изследвания период общият брой на момичетата с наложени възпитателни мерки е 11 126, а на момчетата е 54 566.

Мнозинството съдебни актове установяват **неуспешност на предходно налагани възпитателни мерки за ограничаване на отклоненията в поведението**. Тя се изразява в неповлияване на поведението на детето от мярката и задълбочаване на отклоненията.

Относително малко са съдебните решения, които анализират **причините** за неуспеха на мерките. Във всички тях категорично е изразено становището, че той се дължи на неадекватни действия на компетентните органи по налагането им, изразяващи се най-често в неоправдана строгост или търсене на закрилни ефекти.

Неоправданата строгост обикновено се проявява в автоматично инициране на възпитателни производства едва ли не за всяка проява на детето, като не се следи как му се е отразила първата мярка, обикновено наложена с известно закъснение спрямо цялото множество прояви[46]. Към тази категория деформации спадат случаите на непропорционалност на

„Проявите сочат на отклонение от правилното развитие и възпитание, което се дължи на липса на родителски капацитет за справяне и контрол. Това никога не може да бъде основание за налагане на възпитателна мярка на детето"

Решение по НАХД № 12204/2009 по описа на СРС, с което е отказано настаняване в СПИ.

[46] Вж.напр. НАХД № 1900/2009; НАХД № 9050/2009; НАХД № 12204/2009; НАХД № 13114/2008 по описа на СРС.

тежестта на възпитателната мярка спрямо извършеното от детето[47]. В отделни съдебни решения прозира убеждението на съда за неправилни възпитателни подходи, провокирали отрицателната проява на детето и, следователно, отсъствие на автентични основания за възпитателна интервенция [48].

Когато съдът е изследвал ефекта на възпитателната мярка, той най-често установява **неприлагане или несвоевременно прилагане на мерки за закрила и нагласа техни ефекти да се търсят чрез възпитателни мерки**. Класически е примерът с извеждане от семейната среда не по реда на ЗЗД, а чрез настаняване в поправителен интернат. Парадоксалното в случая е, че поради предназначението на възпитателните мерки да влияят пряко на детето и чрез него (непряко) на рисковете на средата, мерките за изолация нямат възпитателен, а наказателно-възпитателен характер, какъвто имат наказанията[49].

Практиката съдържа драстични случаи на дългогодишно бездействие на компетентните органи по закрила на детето, въпреки информираността им за рисковете, в които то расте. Понякога те закономерно задълбочават отклоненията в поведението му[50], но понякога детето изобщо не проявява отклонения въпреки отрицателното влияние на рисковата среда върху развитието му. Поради целения закрилен ефект в тези случаи, **мярката няма как да постигне възпитателен такъв** и следователно не е показател за динамиката на рисковете.

Изводът се подкрепя и от други изследвания на възпитателната практика на МКБППМН, които констатират вътрешна противоречивост, необоснованост и произволност[51].

Липсата на практика да се изследва влиянието на възпитателната мярка върху поведението на детето и оттам върху рисковата среда води до недооценяване на

---

[47] Вж. напр. ЧНД № 483/2008 по описа на РС-Севлиево; НАХД № 13114/2008; НАХД № 12204/2009 по описа на СРС.

[48] НАХД № 9050/2009 по описа на СРС; НОХД № 170/2005; НОХД № 350/2005; ЧНД № 256/2007; ЧНД № 483/2008 по описа на РС-Севлиево.

[49] Становището за наказателно-репресивен характер на изолационните мерки е изразено в ЧНД № 256/2007 по описа на РС-Севлиево. В решението се прави аналогия между тях и местата за лишаване от свобода, като се достига до заключение за „третиране по един и същ начин децата, на които е наложена възпитателна мярка, и лицата от местата за лишаване от свобода, на които е наложено наказание по реда на НК".

[50] Вж. напр. НОХД № 170/2005; ЧНД № 256/2007 по описа на РС-Севлиево.

[51] Вж. **Пушкарова, И**, цит.съч; **Стойчев, Л.** Институциите в България: Комисии за борба с противообществените прояви на малолетни и непълнолетни, сп. Тема, 2008 г. http://www.bghelsinki.org/obektiv/2008/155/155-03.pdf;

зависимостта на изпълнението й от определени рискови фактори. Познаването на тази зависимост е в основата на ефективното предвиждане за успешността на мярката, особено когато тя е насочена към преодоляване на вторичен риск, но не само не влияе на породилия го първичен риск, а се неутрализира от него. Така например, включването в образователни и квалификационни курсове на дете, което е напълно неграмотно (вторичен риск), очевидно не би могло само по себе си да преодолее липсата на образователни стимули в семейството (първичен риск). Дори детето да изтърпи мярката, първичният риск остава. Случаите на многократно налагане на едно дете на тази мярка ясно показват, че тя не поражда дългосрочни ефекти, годни да намалят действието на първичния риск. В същото време съдът не изследва дали предходно наложена мярка със същото съдържание е оказала целеното въздействие върху детето и какви да причините, ако това не е станало.

Изследването установи относително малък брой дела, по които е констатирано преустановяване на отклоненията в поведението на детето, настъпило след налагане на възпитателна мярка (успешност на мярката), или липса на достатъчно данни за отклонения след налагането й (не може да се установи неуспешност).

Поради всичко изложено по-горе, **налагането на възпитателни мерки не може да служи за устойчив критерий за начина, по който детето се влияе от криминогенните рискови фактори**.

Въпреки това, **констатацията за неуспешност на предходно наложените мерки обикновено има значение на аргумент в подкрепа на извод за „трайни престъпни навици" или „лоши характеристични данни" за детето**, откъдето следва извод за необходимост от наказателна или по-сериозна възпитателна интервенция. В този смисъл на възпитателните мерки се гледа като на вид съдимост на детето, въпреки че нито законът, нито фактическите обстоятелства по повечето дела дават основание за заключението, че с тях се санкционира виновно противоправно и общественоопасно поведение. Изкривяването става още по-видимо, когато се вземе предвид обстоятелството, че много често възпитателните мерки се налагат вместо мерките за закрила по ЗЗД, дори когато детето не е осъществило противообществена проява [52].

[52] Вж. напр. ЧНД № 408/2006 по описа на РС-Севлиево. Съдът е заключил, че средата, в която е израсло и живее детето, е изцяло рискова и създава реална опасност то да извърши противообществена проява. Изчерпани са останалите възможности за превъзпитание и откъсване от този начин на живот за правилното физическо и психическо развитие на детето е необходим постоянен контрол и целенасочена възпитателна

Правораздавателната интервенция понякога е източник на криминогенен риск или усилва влиянието на действащ такъв. Класически пример са изолационните възпитателни мерки („настаняване в СПИ” и „настаняване във ВУИ”), особено когато с тях се търси закрила на детето. Репресивният характер на тези мерки ги идентифицира с форма на лишаване от свобода, налагана не по установените за това правни стандарти[53]. Оттук те пораждат две групи рискове. Първата се отнася до рисковете, традиционно пораждани в затворена среда, свързани със съпротива на ограничителни правила, обмен и възпроизвеждане на отклонения в поведението, дезадаптация от нормалното социално общуване и др. Втората група се отнася до криминогенния ефект от впечатлението за несправедливо и незаконно репресивно третиране, което мярката оставя у детето[54].

В тази посока особено впечатление прави липсата на установена практика за определяне на **продължителността на настаняването в СПИ и ВУИ**. Критериите не просто не са еднакви или съпоставими, а в повечето случаи напълно липсват. Мотивите в съдебните актове се съсредоточават върху наличието на предпоставките за налагане на изолационна мярка, но в хода на индивидуализацията на мярката липсва обяснение за срока, за който тя се налага. Поради това практиката изобилства с противоречия в продължителността на настаняването, като допуска извод за произволно прилагане на закона в тази му част. Пример за това е представен в Таблица 2.

дейност, което е невъзможно в семейната среда. Поради това съдът е постановил възпитателна мярка „настаняване в СПИ”.

[53] Вж. **Пушкарова, И**., цит.съч.; **Пушкарова, И**., Международноправни стандарти за правата на детето в наказателния процес, Институт по социални дейности и практики, 2008 г.; **БХК**, В името на институцията: Поправителните училища в България, 2005 г.; **БХК**, Системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и правата на децата, настанени в корекционно-възпитателни институции (СПИ и ВУИ), Кръгла маса, София, 24 октомври 2008 г (стенограма).

[54] В Решението по НАХД № 13114/2008 по описа на СРС съдът мотивира отказа си от постановяване на настаняване в интернат с тезата, че това са крайни мерки, които следва да се постановяват само „след изчерпване на всички други възможности за възпитателно въздействие и когато с оглед характера на противообществените прояви се налага изолация на лицето от инкриминираната среда”. Съдът намира, че изолацията поражда рискове, значително надхвърлящи възпитателните ефекти на мярката, сред които е и „риск от формиране у него на съзнание за извършване на престъпни прояви, каквито... той досега не е извършвал”. Повече за субективната реакция на децата при настаняване в интернат, вж. **Съюз на съдиите в България, Институт по социални дейности и практики**, Влиянието на системата за противодействие на противообществените прояви на децата върху децата, Правно-психологическо изследване, проведено във ВУИ-Подем, октомври 2008 г.

ТАБЛИЦА 2	НАХД № 13033/2009 СРС	НАХД № 1720/2009 СРС	НЧХД № 13749/2008 СРС
Възраст и пол на детето	14 г., момиче	12 г., момче	11 г., момче
Извършена проява	Бягство от дома и училище. Съучастие в кражба, но съдът е приел това обстоятелство за недоказано	Бягство от дома и училище. Побой над дете от дома	Бягство от дома и училище. Кражби
Кримино-генни рискови фактори	Настанена в дом за сираци, защото майката е в затвора, а бащата е неизвестен. През 2007 г. е преместена в сиропиталището, където е настанена по-малката й сестра. Няма близки, които да полагат грижи за нея. Завършила е V клас. Не посещава училище. Липсва мотивация и навици за учене. Пълна дезорганизираност в ежедневието и липса на целенасоченост за бъдещо развитие. През 2008 са наложени възпитателни мерки „предупреждение" и „надзор на обществен възпитател", защото не посещава училище, проси, бяга от интерната, употребява алкохол и диша лепило. През 2009 г. е настанена за три месеца в Кризисен център за ограничаване на започнатия ранен сексуален живот. Лекувана от сифилис.	Няколко месеца преди деянието майката отказва да се грижи за отглеждането и възпитанието му. Тогава настъпва рязка промяна в поведението му. Отказва да посещава училище, става тревожен, агресивен и арогантен към съученици и възпитатели. Непосредствено преди проявата са му наложени възпитателни мерки „поставяне под възпитателен надзор на обществен възпитател" и „забрана да напуска настоящия си адрес". Агресивните прояви продължават, напуска дома си и многократно е обявяван за издирване. Дружи с лица с криминално поведение и диша лепило.	Живее в задоволителни битови условия. Отгледан от самотна майка, която работи и се противопоставя на настаняване му в СПИ. От няколко години дружи с лица, които му влияят криминогенно - под тяхно внушение извършва кражби на пари и други вещи от различни места; непрекъснато бяга от дома си, не посещава училище. Не са вземани възпитателни мерки
Наложена възпитателна мярка	Настаняване в СПИ за 3 години (максимален престой)	Настаняване в СПИ за 3 години (максимален престой)	Настаняване в СПИ за 6 месеца

Практиката по прилагане на закона е **средство на държавата за управление на криминогенните рискове**, което може да ги потисне и изключи или да ги усили и да породи нови. Във втория случай практиката се превръща в криминогенен фактор. Това се случва, ако тя има има укорително-санкционен уклон и се солидаризира с обществен натиск за ранно приспособяване на детето към закона и с нетърпимост към обичайните за детската възраст отклонения като елементи от обществена култура на незачитане на детето като член на обществото с особени потребности.

Заключение

„Всеки човек отговаря за всичко, което се върши на този свят"
Амосов

Факторите, които благоприятстват поведенческите отклонения при децата са многобройни. Този текст няма претенция да ги изброява изчерпателно, особено в днешния динамичен свят, който постоянно поставя нови предизвикателства пред обществеото развитие и неговите изследователи. Въпросът за рисковете, обуславящи детето като жертва или извършител на отрицателно деяние и за реакцията на правосъдието, остава отворен при все по-нарастваща необходимост от интердисциплинарно проучване.

Престъплението, извършено от или срещу дете, среща активната реакция на българската общественост. То се отразява широко в медиите и става обект на правни, социологически, психологически и ред други интерпретации, които понякога пораждатзаконови промени. Въпреки това, у нас съществуват още много нерешени въпроси, засягащи причините за това поведение и последиците от него, върху които правосъдието може да влияе.

Следва винаги да се има предвид, че **каквото и деяние да са извършили, към децата трябва да се подхожда със специални методи, огромно търпение, разбиране и подкрепа, независимо от коя страна на нормата се намират.** Работата с тях трябва да се осъществява при **защитаващи детската психика условия**, от специалисти, обучени за работа с деца, които да стимулират у тях чувство на сигурност и защитеност.

Данни от изследване на деца с отклонения в поведението, спрямо които е приложена възпитателна мярка настаняване в СПИ/ВУИ, 2009 г.

Обща информация за изследването

Цел. Анализът е насочен към установяване на факторите, които създават риск от изграждане и стабилизиране на поведение в отклонение от правната норма при децата и други отрицателни отклонения.

Предмет. Изводите са основани на анализ на:

- данни от структурирани интервюта с 46 деца, настанени във СПИ/ВУИ, проведени в периода октомври-януари 2010 г.;

Обхват. Анализът е съсредоточен върху:

1. особеностите на микросредата, с която са израсли и в която живеят деца, настанени в поправителен интернат за „простивообществени прояви";
2. особеностите на личността на детето.

Метод. Анализът е осъществен чрез метода на структурирано интервюиране на деца и последващ критичен качествен и количествен анализ на събраната информация при съпоставяне с контролни данни от възпитателните досиета на респондентите.

РЕЗУЛТАТИ:

Графика 1. Разпределение по вид семеен статус на родителите

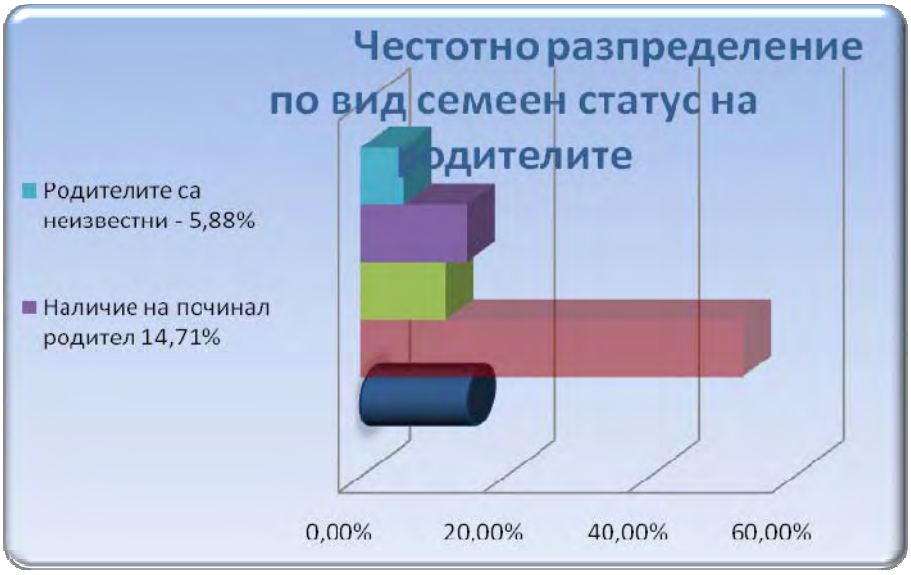

Графика 2. Разпределение в зависимост от стила на родителстване на бащата

Графика 3. Разпределението в зависимост от стила на родителстване на майката

Графика 4. Разпределение в зависимост от наличието на престъпни прояви в семейството

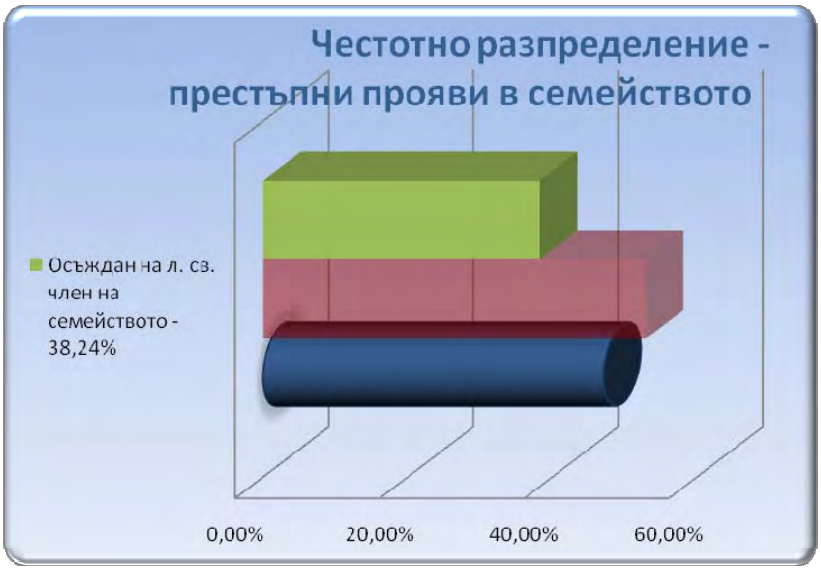

Графика 5. Разпределение по данни за физическо и психическо насилие в семейството

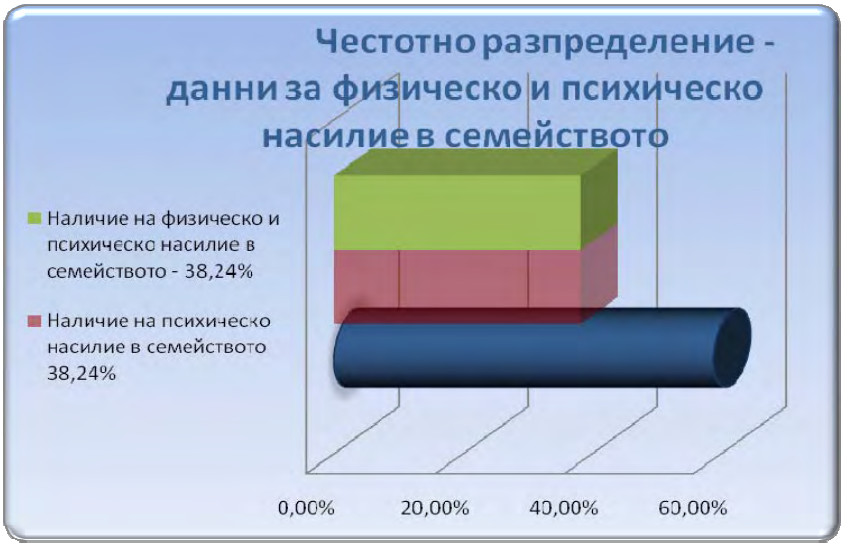

Графика 6. Разпределение в зависимост от употребата на наркотични вещества при родителите

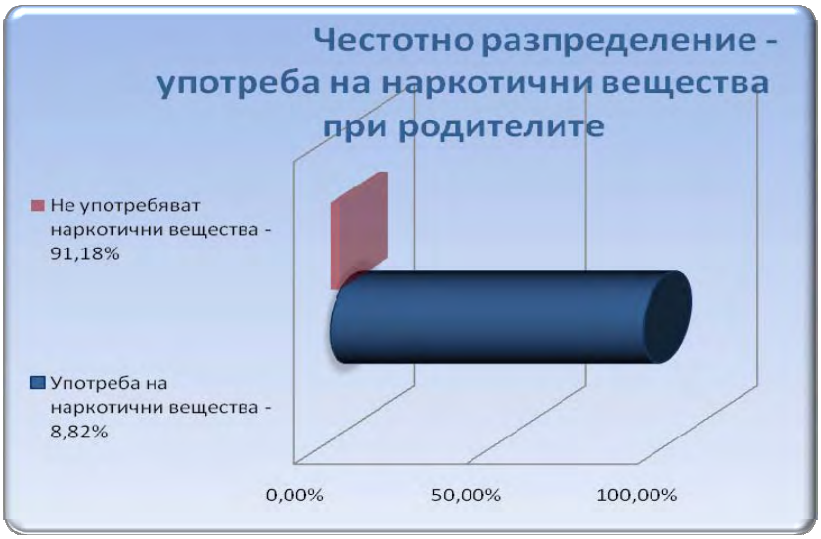

Графика 7. Разпределение в зависимост от употребата на алкохол при родителите

.

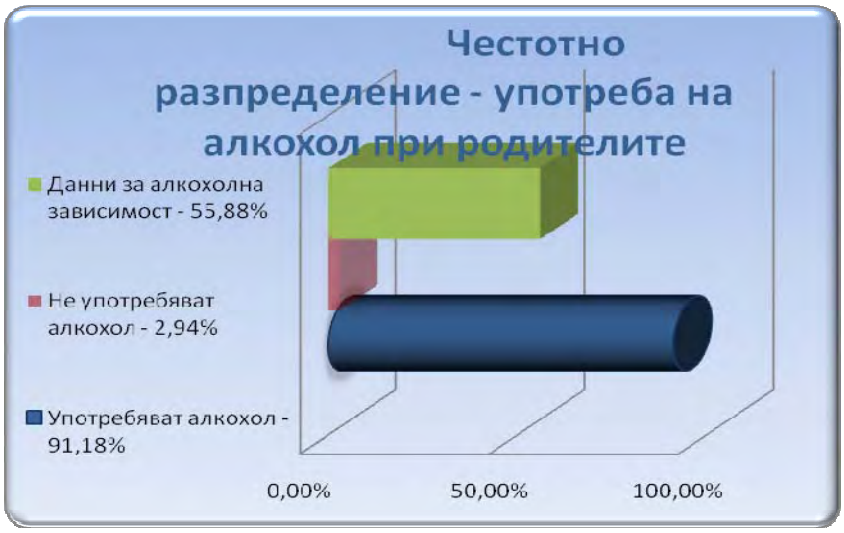

Графика 8. Разпределение в зависимост от наличието на трудности в адаптацията в предучилищен и начален курс

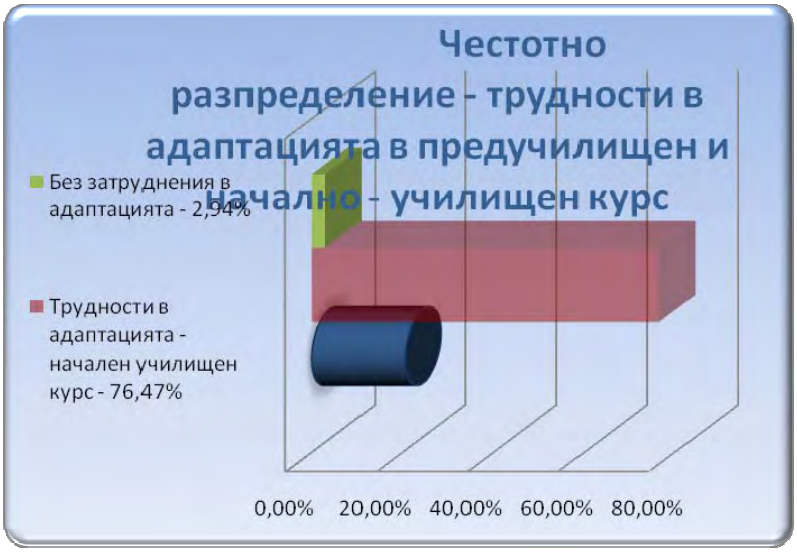

Графика 9. Разпределение в зависимост от функционирането на приятелската среда

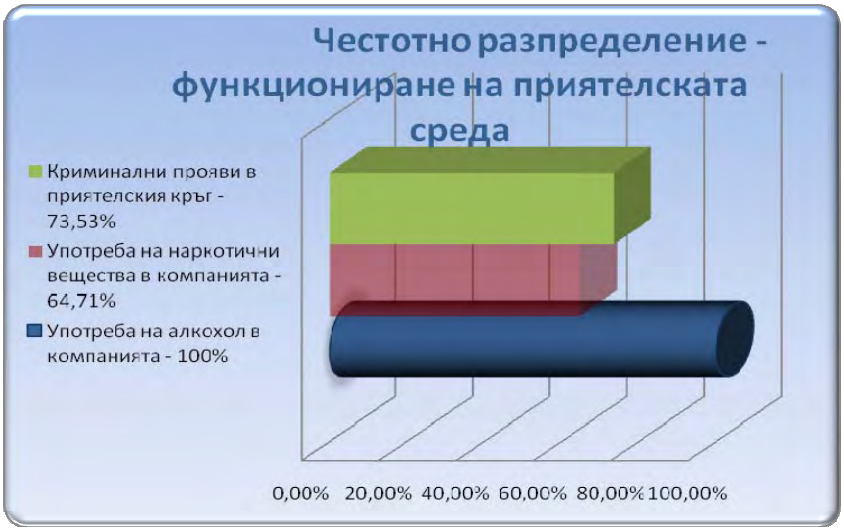

Стратегия на родителства-не	Авторитарна	Пренебрежителна (отхвърляща)	Разрешаваща-опрощаваща (анархична)	Непоследователна
особености	Основава се на схващането за подчинение и послушание на детето и абсолютен авторитет на родителя. Преимущественото прилагане на авторитарната стратегия стабилизира „авторитарен стил” на родителстване, характерен с нуждата на родителя от доминиране”, т.е. от пълен контрол над детето. Родителите, които използват този стил, са социално некомпетентни. За тях е типично ограничаващо поведение, ригидно придържане към правилата, използването на наказания при неизпълнението им, неуважение към детските мнения и желания. Такива родители изискват подчинение, послушание и уважение от детето (,,приспособително” поведение) и се стремят да формират, контролират и преценяват поведението му в съответствие с традиционни и абсолютни стойности и стандарти. Родителят може да проявява и прекомерна преданост и загриженост. Последното е по-меката форма, която може да се определи като свръхпротекцио-нистичен родителски стил	Контактът между детето и родителя е затруднен. Родителят е центриран върху собствените нужди и желания. Стратегията е типична за родители на нежелани деца, несериозни и безгрижни родители и родители без познания как да се грижат за децата си.	При този стил липсват граници, правила и контрол и детето не може да си изгради стабилна ценностна система. Родителите считат, че осигуряват на детето приемаща среда, в която то творчески ще саморегулира поведението си, като преувеличават способността му за справяне и подценяват потребността от авторитет. Но по-често се свързва с отношението на пренебрегване. Такъв стил на взаимоотношения изглеждат като мирно съвместно съществуване между деца и родители, но в основата им стои пълната незаинтересованост на родителя и **бягството му от отговорност**.	**Двоен критерий**: противоречие между словесно и поведенческо послание на родителя, висока взискателност към детето и демонстрация на невзискателност към себе си. **Непостоянство в изискванията:** едно и също поведение на детето среща одобрение, санкция или безразличие без в оценката на родителя да има закономерност. Причината най-често е емоционална неустойчивост на родителя, който редува несъразмерно наказание за дребно провинение с несъразмерна грижовност в пристъп на разкаяние или прекомерна любвеобилност със студенина. **Конфликт на възпитателни стратегии**: двамата родители прилагат противоречиви методи на възпитание или много хора се грижат за детето.

Стратегия на родителства-не	Авторитарна	Пренебрежителна (отхвърляща)	Разрешаваща-опрощаваща (анархична)	Непоследователна
Методи за възпитание	Наказание и награждаване; Строгост и изисквания за дисциплина и режим Прекалена критичност; Словесно разясняване и поучаване; Прекалено морализиране, взискателност. Родителят е властен и строг. Изразните му средства са заповеди, забрани и наказания. Детето получава чувството си за значимост като приема награди / наказания.	Студенина към детето, неодобряване и отхвърляне; Потребностите и интересите на детето се пренебрегват. Когато пренебрегването е физическо, родителят не показва обич нито чрез думи, нито чрез ласки.	Стимулира се свободното изразяване на импулсивните желания Поведението на детето не се регулира	Непоследователни, взаимно изключващи се методи
Възпитателен ефект	Взаимоотношенията с родителя лежат върху противопоставяне. Детето се съпротивлява на авторитета, защото се възмущава и гневи, започва да лъже, за да постигне своето или да се представи в светлината, в която желае родителят. Физическото наказание лесно разтоварва детето от чувството за вина за извършеното и му внушава, че проблемите в живота могат да се решават силово[1]. То става толерантно към агресията и нейната демонстрация и възприема позиция на неуважение към потребностите на другия. Авторитарната стратегия развива външна мотивация и не способства за формиране на вътрешен самоконтрол.	Детето преживява ситуации на фрустрация и лишение, потискащи елементарните му нужди и желания, които могат трайно да увредят физическото и психическото му развитие. Детето приема, че в живота на родителите му има по-важни от него неща и развива комплекс за малоценност и ниска самооценка. Когато отглеждането с внимание секва, то се разочарова, преминава в позицията: „Аз не съм добър и вие не сте добри.”[2] и развива депресивна нагласа към живота. При враждебност на родителите (със случаи на жесток побой), детето възприема позицията: „Аз съм добър, а вие сте лоши.” Познало отрано грубостта и неразвило съвест и обич към другите, то вярва, че само то е добро, всички други са лоши, виновни и заслужават грубост, като самото дете има право раздава присъди. Този стил на родителстване е високо рисков за формиране на противоправно поведение.	Липсата на ясни правила объркват детето и повишава тревожността му. То става лесно раздразнително, импулсивно и агресивно и не се развива към постижения. Има слаб волеви самоконтрол и не знае как да се справя с независимостта си. Когато родителят съзнателно не поставя ограничения, детето става нетърпеливо, очаква желанията му да се задоволяват винаги незабавно и не уважава другите. Тъй като не придобива опит в общуването, остава социално некомпетентно, не се научава на емпатия (разбиране, съчувствие). Тази стратегия повишава риска от формиране на противоправно поведение.	Нехармонично развитие на детето, изграждане на личността му като слаба и дезорганизирана, без ясни критерии за добро и зло и с висока тревожност поради неспособността да си изгради стабилни навици и стереотипи на поведение. Детето е потиснато, нерешително, преживява вътрешна криза, което значително повишава риска от агресивна проява[3]. Тази стратегия е високорискова за формиране на асоциално и антисоциално поведение.

[1] Според съвременната психология отрицателното поведение на детето има основателна причина и физическото наказание /боя/ се отрича като метод на възпитание.

[2] Вж. Харис, 1991.

[3] Изследванията установяват, че най-агресивни са тези деца, чиито родители са имали разрешаващо поведение към насилието в един случай, а в друг са го наказвали жестоко. Вж. Цоков, 1995.

ПРИЛОЖЕНИЕ 3: Норма и отклонение. Терминологични бележки

Поради мултидисциплинарния характер на рисковообусловеното отрицателно поведение при децата, липсва общоприета единна класификация на поведенческите отклонения в детска възраст. Както самото понятие „девиация”, така и разбирането за норма усвояват различно значение не само в различните научни дисциплини, но дори и в рамките на отделна наука. Това затруднява изследването на факторите, които обуславят рисковете от поведенчески отклонения, и изостря необходимостта от **предварително изясняване на различните видове отклонения**.

Подход	**Педагогически**	**Психологичен**	**Медицински (клиничен)**
	Поведенческите отклонения пречат на усвояването на учебния материал и учебния процес	Поведенческите отклонения се основават главно на особености на емоционалните преживявания на личността и стратегиите й за справяне	Поведенческите отклонения водят до поведение, застрашаващо живота и здравето
Основни критерии	• успеваемост в училищната ситуация и извънкласното функциониране	• Цел (мотивация); • Стил и характеристики на поведението; • Резултат.	• Връзка с употреба на ПАВ; • Връзка с физиологични разстройства; • Връзка с навиците; • Връзка със сексуалното влечение; • Възраст на болния.
Класифи-кации	**Дезадаптация при справяне с педагогическите задачи възпитание и обучение**. - слаба учебна успеваемост; - нарушения във взаимоотношенията с връстниците; - емоционални нарушения; - поведенчески отклонения (най–разпространени са нарушения в	- **негативни** девиации (водят до директни негативни последици за личността и/или обществото); - **позитивни** девиации (водят до позитивни личностови и/или социални резултати и израстване); - **социално неутрални** девиации.	F10 до F19 на МКБ 10: психични и поведенчески разстройства, дължащи се на употребата на ПАВ
			F50 до F59 на МКБ 10: поведенчески синдроми, свързани с физиологичните разстройства и соматични фактори (разстройства на храненето, съня, сексуални дисфункции, непредизвикани от органично разстройство / заболяване, разстройства, свързани с послеродовия период, некласифицирани другаде; злоупотребата с вещества, непредизвикващи зависимост)
			F63 на МКБ 10: разстройствата на навиците и влеченията (хазарт, клептоманията и др.)
			F65 на МКБ 10: разстройства на сексуалното влечение (фетишизъм, ексхибиционизъм, воайорство, педофилия, садомазохизъм и други.)
		- **Нестандартно поведение**. Характеризира се с иновативност на мисловния, творческия и поведенчески	Типология на поведенческите разстройства с **типично начало в детството и юношеството: F90 на МКБ 10: хиперкинетични разстройства**. Характеризират се с ранно начало (първите пет години), липса на постоянство при дейностите, които изискват когнитивно участие, склонност за прехвърляне от една дейност към друга, без да се завършва изцяло

	дисциплината, бягства, хиперактивност, опозиционно поведение, пушене, наркомания и хулиганство)	процес, която излиза от стереотипните обществени рамки на нормалното поведение и води до личностово и/или обществено развитие. - **Деструктивно поведение**. Характеризира се спрямо целенасочеността на деструктивния акт: **вътрешна** (автодеструктивна) и **външна** (по отношение на социалните норми). Външнонасоченото деструктивно поведение се дели на **адиктивно** (цели бягство от реалността) и **антисоциално** (нарушаване на правила по типа на противоправно, асоциално и безнравствено поведение). • **Девиация** (лат.'deviare', отклонение, нарушение) е всяко отклонение от общоприета обществена норма, поради което понятието за девиантно поведение е много широко. • **Асоциалното поведение** среща различни интерпретации в научната литература, която го отнася до пропуски във възпитанието, образователно изоставане, ,,проблемност", антисоциалност, морална ретардация, морален дефект, социална неадаптивност, младежка делинквеност, насилие, хулиганство. Терминологичните разлики размиват съдържанието на	нито една, съчетано с дезорганизирана, зле регулирана, прекомерна активност. Хиперкинетичните деца често са безразсъдни и импулсивни, предразположени към злополуки и нарушават дисциплината по-скоро поради необмислени прояви, отколкото поради преднамерено незачитане и предизвикателство. **F91 на МКБ 10: разстройства в поведението**. Характеризират се с повтарящ се и устойчив модел на диссоциално, агресивно / предизвикателно поведение в сериозен разрез със съответните за възрастта социални норми. То е по-тежко от обикновената детска палавост / юношеско непокорство и предполага траен модел на поведение (поне шест месеца): прекомерна склонност към побой и грубиянство; жестокост към хора или животни; тежка разрушителност спрямо предмети и вещи; подпалване на пожари, кражби, чести лъжи, бягство от училище и от дома; необичайно чести и тежки изблици на гняв и неподчинение. Това поведение е подчертано, а не инцидентно. Чертите на поведенческото разстройство могат да бъдат симптоми и при други психични заболявания, при което трябва да се кодира основната диагноза. В тази рубрика попадат следните болестни отклонения: **Разстройства, ограничени в семейната обстановка.** Включващо диссоциално или агресивно поведение (а не просто предизвикателно, противопоставящо се или разрушително поведение), при което абнормното поведение е изцяло, или почти изцяло, ограничено до дома и до взаимоотношенията с членовете на семейството или на домакинството. Необходимо е да са удовлетворени всички критерии за F91, за да се постави тази диагнозата. Тежко разстроените взаимоотношения дете/ родител сами по себе си не са достатъчни за поставяне на диагноза. **Несоциализирано разстройство.** Характеризира се със съчетание от устойчиво диссоциално или агресивно поведение (удовлетворяващо всички диагностични критерии за F91, а не просто предизвикателно, противопоставящо се или разрушително поведение) и изразено дълбоко нарушение на взаимоотношенията с другите деца. Разстройство на самостоятелно агресивно поведение Несоциализирано агресивно разстройство **Социализирано разстройство.** Характеризира се с устойчиво диссоциално / агресивно поведение (удовлетворяващо F91) на деца, които обикновено добре се вграждат в група от връстници. **Разстройство на поведението, групов тип.** Характеризира се с групови престъпни действия. **Разстройство с противопоставяне и предизвикателство.** Наблюдава се у по-малки деца и се характеризира с отчетливо предизвикателно, непос-лушно, разрушително поведение, но не включва престъпни действия / по-тежки форми на агресивно или диссоциално поведение. Изисква да са удовлетворени общите критерии за F91. Крайно невъзпитаното или пакостливо поведение не е достатъчно. При по-големи деца клинично значимите поведенчески разстройства

		понятието „асоциално поведение”, но в общи линии то се отнася до обществено укоримо поведение, което нарушава общоприета морална норма. • **Антисоциалното** (делинквентно, противоправно, дисоциално) поведение представлява нарушение на правна норма. • **Общественоопасно** е всяко поведение, което застрашава или уврежда съществуващи обществени отношения, независимо дали нарушава установена в обществото норма.	се съчетават с диссоциално / агресивно поведение, което надхвърля рамките на обикновеното непослушание, предизвикателство или разрушителност. **Други разстройства в поведението** **Разстройство в поведението, неуточнено.** Разстройство на поведението в детска възраст БДУ; Поведенческо разстройство в детска възраст БДУ. **F92 на МКБ 10: смесени разстройства в поведението и емоциите.** Характеризират се с комбинация от устойчиво агресивно, диссоциално или предизвикателно поведение с явни и подчертани симптоми на депресия, тревожност или други емоционални нарушения. Трябва да бъдат удовлетворени едновременно критериите за поведенческо и емоционално разстройство в детството (F91 и F93). **В F94 на МКБ 10: разстройства на социалното функциониране с начало, типично за детството и юношеството.** Общото са абнормности в социалното функциониране, които започват в детството, но (за разлика от генерализираните разстройства в развитието) нямат като първоначален белег явна конституционална социална неспособност или дефицит, които да обхващат всички области на функциониране. За много от случаите се смята, че решаваща роля в етиологията им играят социалната депривация или подчертаната неадекватност на средата.

Използвана литература:

Латиница:

- **Anthony, J., Cohler, B.** (1987) The Invulnerable Child, The Guliford Press, ISBN: 0-89862-227-1.
- **Bailey S.** (2002) Treatment of delinquents. In: Rutter M., Taylor E. (eds) Child and Adolescent Psychiatry 4th edition. Oxford: Blackwell Science, pp. 1019-1037.
- **Bowlby, J.** (1988) Clinical application of attachment theory.
- **Campbell, A.** (1993) Men, women, and aggression. New York, NY: BasicBooks, ISBN: 0465044506.
- **Doležal, D**, (2006) Otpornost i prevencija poremećaja u ponašanju, Croatian Review of Rehabilitation Research, Vol.42 No.1 /2006, http://hrcak.srce.hr/index.php?lang=en&show=clanak&id_clanak_jezik=16308.
- **Finkelhor, D**. (2007) Developmental Victimology. In: Davis, R.C., Luirigio, A.J. and Herman, S. (eds.). *Victims of Crime*. CA: Sage Publications.
- **Finkelhor, D**. (2000) Characteristics of Crimes against Juveniles. *Juvenile Justice Bulletin*.
- **Moffitt, T. E. & Silva, P. A.**, (1988) Neuropsychological deficit and self-reported delinquency in an unselected birth cohort, Journal of the American Academy of Child and Adolescent Psychiatry.
- **Mrazek, P.J, Haggerty, R.J. (eds),** (1994) Reducing Risks for Mental Disorders: Frontiers for preventive.
- **Rutter M. L. et al.** (1998) Antisocial behaviour by young people. Cambridge: Cambridge University Press, http://www.kadedaucha.com/?id=1314&aid=6679.
- **Siegel, L., Brandon, W.**, (2009) Juvenile Delinquency: Theory, Practice and Law, Wadsworth, ISBN-10: 0-495-50774-1.
- **Wilson, J.Q., & Herrnstein, R.J.** (1985) Crime and human nature. New York: Simon and Schuster.
- **National Association of Forensic Counselors**, Work Sheet of Risk Factors For Adult and Juvenile Criminal Justice Offenders.

Кирилица:

- **Адлер, А**. Възпитание на децата. ИК Здраве и щастие. София. 1998 г.
- **Бартол, К.** Психология криминального поведения, VII - межд. изд., Санкт Петербург, Прайм – ЕВРОЗНАК, Москва, Олма Пресс, 2004 г. ISBN: 5-93878-105-1.
- **Борисова, М**. 2009. За нуждата от адвокат във възпитателните дела за противообществените прояви на малолетните и непълнолетните. Адвокатски преглед, бр.7-8, Буренът на детската агресия. 2006. в.Капитал, бр.47 от 24 ноември.
- **Георгиев, Д**. 2007. Фиксираната агресия. В: Венин, Г. (ред.). Децата и ние. Варна: ПасатПрес.
- **Горгева, Е**. 2002. Асоциалното детско поведение. Обществено възпитание, 6: 2-8.
- **Златанова, В**. 1995. Семейството и девиантното поведение на непълнолетните. В: Социологически проблеми.
- **Златанова, В**. 2002. Непълнолетните и девиантното поведение. В: Тилкиджиев, Н. и С. Дончев (ред.) Социологически перспективи. София: Проф. Марин Дринов.
- **Златанова, В**. 2004. Нелигитимното насилие. ИК КВАЗАР.
- **Иванов, С**. 2001. Детска престъпност и престъпността срещу деца – динамика, структура и тенденции. В: Константинов, Е. и К. Таушанов, (ред.). Закрилата на детето и Новият век. София: Горекс Прес.
- **Китанов, К.** 2001. Проблеми на виктимизирането на децата в и извън дома. Обществено възпитание.
- **Китанов, К**. 2007. Криминално-психологически аспекти на социализацията на непълнолетните наркопрестъпници. В: трудове на научно-изследователския институт по криминалистика и криминология, том 28. София.
- **Кънев, К**. 2008. Българската система на правораздаване за деца в конфликт със закона и международните стандарти. Доклад, представен на конференция: Системата за борба срещу противообществените прояви на малолетните и непълнолетните и правата на децата, настанени в корекционно-възпитателни институции (СПИ и ВУИ), 24 октомври.
- **Личко А.Е., Бартенский В.С. Л.,** 1991, Подростковая наркология Руководство.
- **Минев, Т. и Симеонов, С.**. 2000. Проект Младежка академия по безопасност. Девиациите и престъпността сред юношите и девойките. София.
- **Минев, Т.** 2001. Противообщественото поведение на юношите в съвременния обновяващ се свят. В: Константинов, Е. и К. Таушанов, (ред.). Закрилата на детето и Новият век. София: Горекс Прес.

- **Панделиева, Л**. 2004. Сигурност за децата в несигурния свят. София: УИ Св. Климент Охридски.
- **Петров, Г**. 2000. Детската престъпност. София.
- **Петрова-Димитрова, Н**. 2005. Сексуалното насилие над деца. Анализ на ситуацията в България. София
- **Петрунов, Г.** 2009. Основни схеми за изпиране на пари от трафик на хора с цел сексуална експлоатация. Фондация РискМонитор.
- **Савина, Н.Н.** Факторь риска и факторь защита делинквентного поведеня подростков, Вестник ТГПУ. 2009 4то издание.
- **Станков, Б**. 2008. Малолетни, непълнолетни, противообществени прояви, престъпления, отговорност. Варна: Черноризец Храбър.
- **Станков, Б.** 2006. Психология на престъплението. София: Албатрос.
- **Стоилова, Р**. 2003. Детската престъпност. В: Фотев, Г. (ред.). Социология на отклоняващото се поведение.
- **Чалъкова, Б**. 2007. Семейни взаимоотношения и девиантни прояви при юношите. В: Венин, Г. (ред.). Децата и ние. Варна: ПасатПрес.
- **Шнейдер Л., Гаудеамус** Девиантное поведение детей и подростков, 2007 г.

http://www.ckbppmn.government.bg/
http://www.centrenadja.hit.bg/
http://www.divafoundationbg.org/about.shtml?x=122
http://www.ppfondation.hit.bg/indexbg.html